

Ա Ն Պ Ր Է Ա Ս Ե Ր Է Ց *)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿ

(1617)

ԺԳ.

Թէպէտ Զահրուխ-բէկը գոհ չեղաւ արքայի դէպի հայերն ունեցած ներողամտութիւնից, այսու ամենայնիւ, նա բաջալերուեցաւ այն պէպքից, որն առիթ տուաւ Զահին՝ երկրորդ անգամ հայերի դէմ զայրանալու, ըստ որում այդ նշանակում էր թէ կրակն արդէն պատրաստ է. մնում էր միայն փչել վրան և հրդէհն ինքնիրեն կը բորբորի:

Այս պատճառով, ահա, օգտուելով Զահի՝ «գերծած պուլսների» գործը հետադադարելու մասին իրեն տուած իրաւունքից, Զահրուխ-բէկն սկսաւ մի կարի խիստ և բաղ-մակողմանի քննութիւն: Նրա նպատակն ոչ այնքան գործի պատճառները հետազոտելը և ճշդութիւնը երևան հանելն էր, որքան հայոց վրայ նոր յանցանքներ բարդելը: Եւ այդ նպատակին հասնելու համար՝ նա գործ դրեց ամեն հնարաւոր միջոց:

Երկու օրից յետ Զահուխը ներկայացաւ Զահին և հետևեալն ասաց.

—«Հայերի յանդգնութիւնը, Տէր, անցել է ամեն

*) Տե՛ս Լուսնայ Բ. տ. գիրք Բ.

չափ ու սահման։ Քո արևափայլ մեծութեան նրանք հասցրել են այնպիսի անարգանք, որի նմանը մինչև այսօր չէ հասել Իրանի ոչ մի զահալալին...»։

Թագաւորը կատաղեց։

— Կարճիր լեզուդ, [Ժշուառական, հ]վ է այն ապերասանը, որ համարձակուի երազել՝ անարգանք հասցնել ահաւոր Չահաբասին, գոչեց նա տեղից վեր [Թռչելով և իւր մեծմեծ աչքերում վայրենի հուր ցողացնելով։

— Աւաղ, Տէր իմ, կատարուած քննութիւնն ապացուցեց որ հայերը ոչ միայն կարողացել են երազել՝ այլ և գործադրել։ Ներքի բո ծառային, որ գժբալլութիւն ունի այս օրինակ մի անախորժ լուր Քո մեծութեան հալորդելու, պատասխանեց Չահուլսը կեղծ ակնածութեամբ։

— Դու իրաւունք չունիս ոչինչ [Թապցնելու. խօսիր, ինչ որ վիտես, հրամայեց [Թագաւորը՝ հրացայտ աչքերը պաշտօնեայի վրայ սեռելով։

— Շս պտտել եմ Իրանի շատ գաւառները. գտնուել եմ Չահնշահի հովանին վայելող ամենահեռաւոր երկրներում, և ամեն տեղ, տէր իմ, տեսել եմ ժողովրդին քեզ սիրող ու անձնուէր. քո անուան երկրպագու։ Ընդարձակածաւալ Իրանի մէջ ես չեմ պատահել մի մարդու, որ երջանիկ չհամարէր իրեն, եթէ վերցնէին նրանից ոչ միայն իւր գոյքն ու հարստութիւնը այլ և բոլոր զաւակները՝ Մեծափառ Չահին նուիրելու համար։ Ամեն մի ուղղափառ սիրով կկոնարհէր գլուխը այդ օրինակ հրամանի առաջ՝ հաւատալով [Թէ յրանով պիտի արժանանայ Չահի գէթ մի ողորմած հայեացքին...։

— Ինչո՞ւ համար է այդ նախաբանը, ընդհատեց Չահն անհամբերութեամբ։

— Համեմատելու համար մեր ուղղափառներին այս քրիստոնեայ հայերի հետ, որոնց դու իրաւամբ «թարս»

անուանեցիր: Երբէք չէի կարող կարծել, կամ նոյն իսկ երևակայել թէ՛ այս ագուկեցի հայերը իրենց մանուկների գլուխները կգերծէին՝ արհեստական կերպով նրանց տգեղացնելու համար, որպէս զի Մեծափառ Չահր նրանցից ոչ ոքին գեղեցիկ չգտնելով, չտանէ իւր հետ Սպահան:

—Անկարելի է... ճշմարտութիւնը խօսիր, Չահուկս, ապա թէ ոչ, այս բոլէին մեխել կտամ գլուխդ դարբասի պատի վրայ, գոչեց թագաւորը այնպիսի սրտամտութեամբ, որից ամեն որ կարող էր դողալ: Բայց Շահուկսը, որ լաւ էր ճանաչում իւր վեհապետին, խաղաղ ձայնով պատասխանեց:

—Ինչպէս կյանդգնեմ ստել քո ահաւոր մեծութեան առաջ, Տէր իմ:

—Թշուառական, ես ինքս տեսայ որ այդ մանուկները վարակուած էին գոնջով. անշուշտ նրանց գլուխները գերծել են՝ գոնջը դարմանելու համար:

—Հենց զլխաւորն այն է՝ որ այդ գոնջն էլ կեղծ է:

—Ի՞նչպէս, դու չե՞ս զառանցում:

—Ոչ, Տէր իմ. ես ճշմարտութիւն եմ խօսում. հայ ծնողներն այդ գոնջը առաջացրել են մանուկների գլխներէ վրայ արհեստական եղանակով: Այդպէս է վկայում քո բժշկապետը:

—Ուղուրու-բէկը.

—Այո, Տէր իմ:

—Կանչեցէք նրան այստեղ, հրամայեց Չահր շաթիրներին:

Բժշկապետը ներս եկաւ և հաստատեց այն ամենը, ինչ որ հաղորդել էր Չահուկսը. այլ և աւելացրեց թէ՛ ինքն այդ գոնջի նմանող վէրքերը կարող է բուժել երկու օրուայ մէջ՝ ամենահասարակ օժանելիքով. մինչդեռ գոնջը, ինչպէս յայտնի է, հաղիւ է բուժուում մի քանի ամիսների եւ երբեմն, ամբողջ տարուայ ընթացքում:

Թագաւորը թէպէտ սաստիկ զայրացաւ, բայց չկամենալով իսկոյն և եթ պատժել յանցաւորներին, հրամայեց հետևեալն օրը կաղմել բազմամարդ ատեան, բերել այդտեղ, նա և, մանուկների ծնողներին և իւր ներկայութեամբ հարցափորձել նրանց, եւ որպէս զի յանցաւորները ժամանակ չունենային միմեանց հետ տեսնուելու և արդարացման պատճառներ յերկրելու, Շահը պատուիրեց չյայտնել ոչ ոքին թէ՛ ինչո՞ւ համար է ատեան հրաւիրոււմ:

Եւ հետևեալ օրը մունետիկները հնչեցրին քաղաքում ճահի հրամանը: Իսկոյն աւագանին շտապեց ապարանքի սրահը: Եկան այդտեղ հայ ու պարսիկ մեծամեծները, մելիքները, բէյերը, խօջանները, դատաւորները: հայոց առաջնորդը և քահանաները, ունիթոռների կարգապետն ու պապի նուիրակը և վերջապէս Տէր Անդրէասի վաթսուն աշակերտների ծնողները, որոնք գուշակելով թէ՛ ինչի՞ համար են հրաւիրուած, մտնում էին սրահը իբրև մահապարտներ: Նրանց դէմքերի վրայ նկարուած էր երկիւղ և սարսափ:

Երբ ատեանը բոլորեց, ներս մտաւ ճահաբասը, հագած հանդիսաւոր զգեստ և շրջապատուած գրանիկներով ու շաթիրներով:

Նստելով գոհարաղարդ դահի վրայ, նա հրամայեց դպրապետին կարդալ մեղադրականը:

Եւ վերջինս կարդաց:

Ապա ճահը հրամայեց խօջայ Նազարին բացատրել մեղադրականի բովանդակութիւնը այն հայերին, որոնք անծանօթ էին պարսկական լեզուին:

Այդ հրամանը նոյնպէս կատարուեցաւ: Ապա թագաւորը դառնալով հայոց առաջնորդին՝ բարձր ու ցասկոտ ձայնով հարցրեց.

— Զմարիտը խոստովանիր, մահրատայ, քո գիտու-

Թեամբն է կատարուել այս յանցանքը թէ ոչ:

—Աստուած մի արասցէ, Տէր, ինչպէս կհամար-
ձակուէի թերանալ իմ պարտաւորութեան մէջ, որ է երկր-
պագիլ իմ թագաւորին ուղիղ սրտով և ծառայել նրան
հաւատարմութեամբ, պատասխանեց վարդապետը խո-
նարհելով մինչև գետին:

—Ո՛վ է ուրեմն առաջին անգամ այս դժոխային
կատակը մտածել, թող առաջ գայ և խոստովանէ, գո-
չեց թագաւորը նորէն և իւր հրացայտ հայեացքը սեւ-
ռեց ծնողների վրայ, որոնց դէմքերը այլադունել էին
արդէն ահից:

Եւ սակայն ոչ որ չշարժուեց տեղից և ոչ իսկ ձայն
հանել համարձակուեցաւ:

—Առաջ արի և խոստովանիր. երբ և ինչպէս գեր-
ծեցիր քո որդու գլուխը, կամ ո՞վ խորհուրդ տուաւ քեզ
այդ, դարձաւ Չահր ծնողներից մինին:

Վերջինս մօտեցաւ դողացող ծնկներով և ասաց
աւելի ևս դողացող ձայնով.

—Ես ոչինչ չգիտեմ... իմ որդու գլուխը տեսել եմ
գերծած և չգիտեմ թէ ո՞վ է արել...:

—Թշուառական. եթէ քո որդւոյ գլուխը գերծելու
փոխարէն կտրէին, միթէ չի պիտի իմանայիր թէ ո՞վ է
արել:

Մարդը լուռ էր:

Թագաւորը դարձաւ երկրորդին, երրորդին, չորրոր-
դին, քայց ամենքն, համարեա, նոյն պատասխանը տուին. ոչ
որ նրանցից չկամեցաւ խոստովանել իւր մասնակցութիւնը
այդ գործի մէջ. Ահն ու սարսափը այնպէս էր տիրել
խեղճերին որ նոյն իսկ խօսածները չէին հասկանում.
«չգիտեմ», «չեմ արել», «տեղեկութիւն չունիմ» այս էր
նրանց միակ պատասխանը:

Թագաւորի կատաղութիւնը հասաւ իւր գագաթին:

Նա գոռում, գոչում էր և երգում իւր գլխով որ բոլորին միասին գլխատել կտայ իսկոյն, եթէ չեն խոստովանիլ իրենց յանցանքը: Բայց ոչ ոքի բերանից խոստովանութեան խօսք չսուեցաւ:

Այն ժամանակ թագաւորը հրամայեց ատեան բերել բոլոր վաթսուոն տղաներին և նրանց բերանից իմանալ ճշմարտութիւնը:

Սոսկումը կալաւ ծնողներին. էլ ազատութեան յոյս չէր մնում. տղաները միամտաբար պիտի մատնէին նըրանց. այդ մասին բնաւ չէին մտածել և ոչ իսկ կանխաւ մի բան հոգացել: Ի՞նչ անէին ուրեմն, նրանք շուտով իրար վրայ և ապա դէպի երկիրն: Այգտեղից էին այժմ օգնութիւն սպասում:

--Ես պիտի գլխատեմ ոչ միայն ձեզ, այլ և ձեր զաւակներին, ձեր իսկ աչքերի առաջ, որպէս զի աշխարհն իմանայ թէ՛ ի՞նչ պատիժ են կրում խաբեբաները, գոչեց նորէն Չահաբասը և նրա որոտացող ձայնը զարհուրեցրեց ամենքին:

Բայց հագիւ բռնաւորն իւր վերջին խօսքն արտասանեց և ահա սրահի խորքից լսուեցաւ մի անակնկալ ձայն.

—Մեծափառ Արքայ. թոյլ տուր բո խոնարհ ծառային՝ յայտնել Ատեանի առաջ ան յանցաւորի անունը, որի պատճառով սպառնում ես դու կոտորել այս անմեղներին:

—Ո՛վ է խօսողը, թող առաջ գայ. հրամայեց թագաւորը:

Քահանաների խմբից ելնելով սկսաւ դէպի ատեանն առաջանալ Անդրէաս երէցը:

Բոլորի վրայ տիրեց ահ և՛ զարմացում. Ի՞նչ պիտի յայտնէր արդեօք նա ատենի առաջ. որքն պիտի մատնէր. ի՞նչ տեղեկութիւններ պիտի տար: Գործուած

յանցանքի մէջ, այո, նա ինքը մաս չունէր. ուրեմն և կարող էր անուանել յանցաւորներին... բայց միթէ Տէր-Անդրէասը կգործէր այդպիսի ոճիւր. միթէ նա ժողովրդին կդաւաճանէր... անկարելի էր. ոչ որ չէր հաւատում. մանաւանդ նրանք, որոնք ճանաչում էին երէցին. Բայց միևնոյն ժամանակ ամենքը վախենում էին նրա ճշմարտախօսութիւնից, Իսկ ինչ վերաբերում է առաջնորդին, նա ասից ու սարսափից արդէն սառել էր. 25-ը որ վերջին օրերում նա անպատուել էր այդ քահանային և նախատել նրան ժողովի առաջ. Ահա, ուրեմն, հասել էր ժամանակը որ Տէր Անդրէասը վրէժխնդիր լինէր առաջնորդին. Եւ դրա համար նա ունէր զօրաւոր միջոց. «գլուխներ գերծելու» խորհուրդը առաջին անգամ յղացուել էր առաջնորդարանում, իսկ այդ բանը յայտնի էր երիտասարդ երէցին...:

Այսպէս էր մտածում առաջնորդը և սոսկալով նա-յում Տէր Անդրէասի վրայ, որ հաղաղ քայլերով առաջանում էր դէպի ատենանք.

Բայց քահանայի դէմքի վրայ չէր նշմարւում մատնչի մաղձ և նախանձ, ոչ էլ աչքերում չարութեան կրակ. նրա դէմքն, ընդհակառակը, վեհ էր այդ վայրկեանին և յոյժ պատկառելի. հայեացքը վճիտ և հրեշտակային. կեցուածքը սէգ և գեղեցիկ. Երբ նա կանգ առաւ ատենի առաջ, թագաւորն ակամայից յառեց աչքերը նրա վրայ և սկսաւ դիտել երէցի աննման գեղեցկութիւնը, որ մի առանձին շուք ու վեհութիւն էր տալիս նրա քահանայական տխուր սքեմին.

—Ո՛վ ես գու և ինչ գիտես այստեղ քննուող գործի մասին, խօսիր ճշմարտութեամբ և դու կարժանանաս իմ բարեհաճ ուշադրութեան, դարձաւ շահը երէցին.

—Ես, Տէր արքայ, վարժապետ ու դաստիարակ եմ այն վաթսուն աշակերտների, որոց գերծած գլուխները

այս ատենի քննութեան առարկան են դարձել, պատասխանեց երէցը խաղաղ ձայնով։

— Դու նրանց վարժապետն ես, հարցրեց շահը հետաքրքրութեամբ։

— Այո տէր։

— Բարի, ուրեմն ամենից առաջ քեզ պէտք էր հարցնել։ Ասա այժմ ինձ. ովքեր են գերծել քո աշակերտների գլուխները, և ով է հնարել արհեստական գոնջը։ Անշուշտ դու ամենից աւելի տեղեակ ես այդ բանին։

— Թէ գլուխներ գերծելու և թէ արհեստական գոնջ առաջացնելու հեղինակը մէկն է, տէր, խօսեց քահանայն։

— Այստեղ է այդ յանդուգն հոգին. գոչեց թագաւորը բարկութեամբ։

— Այո տէր. նա կանգնած է Քո առաջ։

— Տուր շուտով նրա անունը, հրամայեց թագաւորը։

— Ես ինքս եմ, տէր արքայ։

— Դու...։

— Այո, տէր։

Թագաւորն աչքերը սկեռեց քահանայի վրայ և ըսկաւ դիտել նրան քննական հայեացքով։ Նրան թուում էր թէ՛ երէցը խելագարին մէկն է, որ մի ամբողջ ժողովրդի գործած յանցանքը առնսււմ է իւր վրայ։ Մնացին ապշած նոյնպէս ատենականները, պարսիկ իշխանները և, նամանաւնդ, ունիթոռ կարգապետները։ Վերջիններս ըռպէ առ ըռպէ սպասում էին շահի՝ յանցաւորները կոտորելու մասին տրուելիք հրամանին, որպէսզի իրենք, յանուն հռովմայ գահին միջամտելով՝ արգիլեն կոտորածը, իսկ դրա փոխարէն իրենց կողմը դարձնեն մի քանի հարիւր հայ ընտանիք։ Եւ սակայն տէր Անդրէասի խոստովանութիւնը ոչնչացնում էր նրանց յոյսը։

Ջարմացողների թուին պատկանում էին նաև, տէր Անդրէասի հակառակորդները և նրանց հետ միասին ինքն

առաջնորդը, որ մինչ այդ այնքան աննպաստ կարծիք ունէր երիտասարդ երէցի մասին, որին և այդ պատճառով վշտացրել էր յանիրաւի:

Զգարմացան միայն հայ ծնողները և երէցին կուսակից քահանաները, որոնք քաջապէս ճանաչում էին նրան և գիտէին թէ՛ որպիսի գեղեցիկ համարձակութեան տէր և ի՞նչ անօրինակ անձնութիւնութեան ընդունակ պաշտօնեայ է նա: Երբ վերջինս յանցանքն առաւ իւր վրայ, ամենքի համար պարզուեցաւ այն միտքը թէ՛ հայրենասէր երէցը իւր անձը զոհ է բերում ժողովրդին, աւելի լաւ համարելով որ ինքը զոհուի միայնակ, քան շատերը միասին: Այդ պատճառով նրա վրայ բարեկամներն սկսան նայիլ սրտայոյզ արգահատութեամբ, իսկ հակառակորդները՝ ամօթով և խղճահարութեամբ:

—Ուրեմն դու ես գերծել տղաների գլուխները, հարցրեց շահը առժամանակեայ լռութիւնից յետ:

—Այո, տէր. պատասխանեց քահանան:

—Իսկ գոնջը ով առաջացրեց:

—Այն էլ ես արի, իմ պատրաստած գեղով:

—Նպատակդ ի՞նչ էր, բացատրիր տեսնեմ, հարցրեց շահը առանց բարկանալու, որովհետեւ քահանայի խոստովանութիւնը իջեցրել էր արդէն նրա զայրոյթը:

—Որպէս զի իմ նպատակը բացատրեմ, շահը պիտի հաճի լսել ինձ համբերութեամբ:

—Խօսիր, ես կլսեմ քեզ, ասաց վերջինս մեղմով և միևնոյն ժամանակ հետաքրքրուելով թէ՛ ի՞նչ պիտի ասէ քահանան:

—Մեր օրէնքը, տէր արքայ, հրամայում է մեզ՝ Աստծունը տալ Աստծուն և թագաւորինը՝ թագաւորին...:

—Այդ լաւ օրէնք է, ընդհատեց շահը:

—Այդ միևնոյն օրէնքը շարունակեց երէցը, ամբարիշտ է համարում նրան, ով արգիլում է մեզ առ Աս-

տուած ունեցած մեր պարտքը կատարել։ Եւ այդ իսկ պատճառով հրամայում է մեզ՝ դիմադրել ամբարիշտների ձգտումներին՝ թագաւորներ լինին նրանք թէ հասարակ մարդիկ։

— Զանաչում ես արդեօր այդպիսի մի մարդու, որ արգիլում է ձեզ տալ Աստծունը Աստծուն։ հարցրեց շահը անհամբերութեամբ։

— Այո, տէր։

— Արտասանիր անունը, ես գլխատել կտամ նրան։

— Նա կոչւում է Իրանի մեծ գահակալ, Խուալէնդի որդի՝ հօր Ծահաբաս։

— Դահնապետ, խլիր այդ թշուառականի լեզուն, գոչեց թագաւորը այնպիսի մի ձայնով, որից սրահը դողդայ։

Սուսերամերկ դահիճը մօտ վազեց իսկոյն. սարսափը պատեց բոլորին, բայց երէցն անվրդով էր։

— Դու չես զարհուրում, յանդուգն արարած, գոչեց թագաւորը զայրազին։

— Երկու անյաղթելի ոյժեր կան աշխարհում տէր. մինը պատկանում է նրան՝ որ որոշել է մեռնել. միւսը՝ նրան՝ որ խօսում է ճշմարտութիւնը, Այդ երկուսն էլ այժմ գտնւում են իմ մէջ...։

— Իսկ երրորդը մոռացար, նա գտնւում է ահա դահնապետի ձեռքում, որ պիտի լռեցնէ քեզ, ընդհատեց թագաւորը։

— Ոչ, տէր իմ, երրորդ անյաղթելի ոյժը գտնւում է այն թագաւորի սրտում, որ իրեն անհաճոյ եղող ճշմարտութիւնը կարողանում է համբերութեամբ լսել, յանց երէցը մեղմօրէն։

— Այս մարդը, Խան, կարի յանդուգն է, բայց զուրկ չէ խելքից. լսենք նրան մինչև վերջը, դարձաւ շահը միրգիւնէին։

—Մեծափառ շահի ցանկութիւնը վեր է մեր բոլորի իմաստութիւնից, պատասխանեց խանը.

—Ես քեզ սպանել կտայի իսկոյն, եթէ այդ ինձ համար մի խօսքից աւելի արժէնար, դարձաւ շահը երէցին. ապրիր ուրեմն և ասելիքդ շարունակիր: Ես արդէն խոստացել եմ և կլսեմ քեզ համբերութեամբ:

Չահաբասի մէջ այդ վայրկենին խօսում էր ոչ թէ արքայական մեծանձնութիւնը, այլ մի կասկածոտ հետաքրքրութիւն: Նրան թւում էր թէ՛ ժողովուրդն ունի որոշ գաղտնիքներ կամ դիտաւորութիւններ, որոնք կապ ունին, անշուշտ, մեծ յանցանքների կամ, գուցէ, դատադրութեանց հետ, որոց մասին, սակայն, ինքը տեղեկութիւն չունի: Այդ պատճառաւ նա յանցաւորին չէր զրկում կեանքից, որպէսզի ինքն ևս զուրկ չմնայ երեակայած գաղտնիքների ծանօթութիւնից:

Այն գահակալը, որ յաճախ ծպտեալ մտնում էր հպատակների տունը, ընկերանում էր անցորդներին կամ ուղեկցում զիւղացւոյ՝ որպէսզի նրանց հետ խօսակցելով՝ կարողանայ հասու լինել իրենից ծածկուող ճշմարտութեանց, և կամ ստուգէ թէ՛ ժողովուրդն ի՞նչ չափով սէր կամ ատելութիւն է տածում դէպի իրեն, բնական է որ այժմ ձեռքից չթողնէր տէր Անդրէասին, յուսալով թէ՛ նրա խոստովանութիւնը գաղտնիքների մեծ աշխարհ պիտի բանայ իւր առաջ:

Եւ երիտասարդ երէցը անվրդով սկսաւ իւր խօսքը շարունակել:

—Ասացի որ մեր օրէնքը ուսուցանում է մեզ՝ դիմադրել նրանց, որոնք արգելում են մեզ՝ դէպի Աստուած ունեցած մեր պարտքը կատարել...:

—Եւ թէ՛ ես ինքս եմ, որ այդպիսի արգելք եմ դնում ձեր առաջ, ընդհատեց շահը:

—Այո, տէր:

—Թուիր, ուրեմն, այդ արգելքները:

—Այն մանկաժողովը, տէր, որ քո հրամանով պիտի կատարուի այս քաղաքում, մինն է այդ արգելքներից:

—Մանկաժողովը: Միթէ նա արգելում է ձեզ՝ առ Աստուած ունեցած ձեր պարտքը կատարել:

—Նա արգելում է շատ ծնողներին՝ հայրենի հաւատով մեծացնել իրենց որդիներին: Իսկ ամեն մի այդպիսի արգելքին մինք դիմադրում ենք, որովհետեւ...

—Ոճիր էք գործում թշուառականեր, ընդհատեց թագաւորը: միթէ չգիտէք որ երկրի ամենալաւ ծաղիկները նախ թագաւորի արքունիքը պիտի զարդարեն:

—Այո, այն ծաղիկները, որոց թուփերը չեն արտասում՝ երբ զրկում են նրանց իրենց զարդերից: Բայց այն ծաղիկները, որոնց «մանկաժողովն» է փնջում, լաց ու կոծով լցնում են այն պարտէզները, որոց մէջ նրանք ծնուել ու սնունդ են առել:

—Ո՞ր ծնողն է դժգոհ մնում այն բանից, որ իւր որդին աննշան անկիւնից ելնելով ապրում է արքունիքում և ամեն օր արքայի երեսը տեսնելու և խօսքը լսելու բաղդին արժանանում:

—Ընդհանրապէս բոլոր հայ ծնողները:

Թագաւորը մի անհանգիստ շարժում արաւ և դէմքը խոժոռեց: Բայց նորէն զսպելով իրեն՝ հարցրեց:

—Ի՞նչ է պատճառը:

—Այն, որ նրանց որդիքը քո արքունիքը մտնելուց յետ՝ դադարում են այլ ևս քրիստոնեայ լինելուց: Կորչում են հոգւով և մարմնով: Իսկ հայ ծնողի համար՝ աւելի լաւ է հայ թաղել իւր որդուն, քան տեսնել նրան կեանքի մէջ փառաւորեալ և սակայն՝ մահմեդական:

—Ո՞վ տէր, հրամայիր ինձ ելնել այս ատենից, զի ականջներս չեն հանդուրժում լսել այս օրինակ հայ-հոյանքներ մի պիղծ քրիստոնէի բերանից, բացազանչեց

պարսիկ կրօնապետը՝ տեղից վեր թռչելով:

— Նրանք, որոնք չեն կամենում համբերութիւն սովորել իրենց թագաւորից, պիտի գնան արտուր՝ չորքոտանիներէից այդ բանը սովորելու, գոռաց շահը միջամտող կրօնապետի վրայ և վերջինս այլապէս չեղաւորութիւն տեղը կ'ծկուեցաւ: Ապա շահը դառնալով քահանային, նոյն ցասկոտ ձայնով հրամայեց:

— Չարունակիր, քաշիշ, ես կամենում եմ տեսնել թէ՛ հայը ո՞ր աստիճան կարող է լրբանալ՝ եթէ նրա գլխից զսպող սանձը հանուի:

— Ես կշարունակեմ, Տէր, հզօր շահնշահին ցոյց տալու համար թէ՛ արժանաւոր քրիստոնեան ո՞ր աստիճան աներկիւղ կարող է ճշմարտութիւնը խօսել, երբ հարկը պահանջէ, պատասխանեց քահանան և ասպ յարեց. — Որովհետեւ, տէր իմ, ես արդէն գիտէի թէ կատարուելիք «մանկաժողովը» մեծ վիշտ պիտի պատճառէ իմ ազգակիցներին, ուստի մտածեցի, կաւեացս չափով, մեղմել հարուածի ծանրութիւնը, այսինքն՝ ազատել այդ պատուհասից գէթ իմ աշակերտներին, որոց վրայ ես մեծ աշխատանք ունէի. որոց հետ միասին տարիներ էի անցուցել՝ ուսուցանելով նրանց ճշմարտութեան և առաքինութեան ճանապարհները... Բայց ի՞նչ կարող էի անել այդ դէպքում: Արքայի հրամանին անսաստել անհնար էր. մնում էր ուրեմն խորամանկել: Այդ, արդարեւ, մի յանցանք էր. քրիստոնէական օրէնքը արգելում է ձեզ դմանօրինակ գործ: Բայց որովհետեւ այդ օրէնքից առաջ նախախնամութիւնը դրել է մեր սրտում և մի ուրիշ մեծ օրէնք, որ կոչւում է *եղբայրս սիրութիւն*, ուստի ես հնազանդուեցի այդ անդրանիկ օրէնքին. ես խորամանկեցի, այո՛, բայց խորամանկեցի նրա համար, որովհետեւ յայտնապէս դիմադրել չէի կարող: Եւ գիտցիր, ո՞վ արքայ, որ չկայ աշխարհում աւելի մեծ պատուհաս:

քան հնազանդիլը բռնաւորին, որ ստիպում է մարդկանց ստել, կեղծել և խորամանկել՝ բռնութեան զրկանքներից ազատուելու համար.... Խոստովանում եմ յանցանքս. ես ինքս գերծեցի աշակերտների գլուխները. վարակեցի նրանց արհեստական գոնջով՝ միայն և եթ լինելիք «մանկաժողով»-ից նրանց ազատելու համար. եւ միթէ յանցաւոր էի, կամ յանցաւոր կլինէին նրանք, որոնք կհետեւին իմ օրինակին. Երբ որսորդի բարակը հալածում է էրէին, սա փախչում, թագնւում է անտառի խորքերում, կամ թռչում է ահաւոր անդունդների վրայից և այրերն ու խորշերը ապաւէն առնում իրեն... միթէ յանցաւոր է թշուառ կենդանին, որ խոյս է տալիս բռնութեան երեսից, որ ճգնում է իւր կեանքն ու ազատութիւնն ապահովել....

— Յանցաւոր է, քաշիշ, որովհետեւ նա ծնուել է մարդ արարածին կերակուր լինելու համար, ընդհատեց շահը գայրագին:

— Յանցաւոր է, որովհետեւ թոյլ է և տկար....

— Կամ այդպէս ընդունիր. իսկ թոյլերը միշտ կուր պիտի լինին զօրեղին. այդպէս է սահմանել ինքը նախախնամութիւնը: Միթէ չգիտես որ առիծը պատառում է գիշախանձ բորենուն, իսկ վերջինս ցրւում է գայլերի վոհմակները. եթէ ոչխարն էլ ժանիք ունենար, անշուշտ իւր հերթում կհալածէր եղջերուին. բայց այդպիսի գէնքից զուրկ լինելուն համար՝ ինքն է գայլերին կերակուր դառնում:

— Եւ հէնց այդ պատճառով մենք խոնարհում ենք նախախնամութեան սուրբ կամքի առաջ:

— Բայց ուր է այդ խոնարհութիւնը, հարցրեց շահը գայրագին:

— Այդ դու տեսնում ես ակներև: Մենք ծառայում ենք քեզ հաւատարմութեամբ և նոյնը ուսուցանում մեր

որդուց. մենք կատարում ենք դէպի բո մեծ իշխանութիւնն ունեցած մեր օրինական պարտաւորութիւնները. գոհում ենք բո գահին մեր մարմնական ու ստացական բարիքները և այդ բոլորի փոխարէն՝ ժտում ենք միայն պահպանել մի բան—մեր հոգեկան բարիքը, այն է հայրենի կրօնը պաշտելու, հայրենի լեզուով աղօթելու մեր միակ երաւունքը...

—Ո՛վ է արգիլում ձեզ այդ, աղօթեցէք, որքան կարող էք:

—Մենք աղօթում ենք. մեզ ոչ որ չէ արգիլում, բայց զրկանքը հասնում է մանուկներին. «մանկաժողովի» ցանցում բռնուողները զրկում են հայրենական լեզուից և հաւատից:

—Ծնողներին չեն արգիլում. գոհ եղէք դրանով. ինչ էք մանուկների մասին մտածում:

—Օ՛, տէր իմ, երանի՜ թէ միայն ծնողներին արգիլէիք... ինչ հոգ երբ կացինը տապալում է այդու չորացող ծառերը: Բայց այդին, անաղ, աւերակ է դառնում, երբ նրա միջից հանում են ծաղկածին ծառերը, մատղաշ տունկերը... և այդ դէպքում մի զայրանար երբ խեղճ այգեպանը կուռում է աւերող ձեռքի կամ ոյժի դէմ....:

—Ես ուրեմն աւերող ձեռքն եմ, իսկ դու այդեպանը, որ կուռում ես իմ դէմ... [Ժշուառական, մի՛թէ մոռկեն էլ պիտի երազեն թէ՛ կարող են կուռել առիւծի դէմ....: Երբ Շահաբասը ցանկանում է որ ձեր որդիքը հայ չմնան, մի՛թէ դուք կարողէք դիմադրել այդ ցանկութեան: Ինչո՞ւ գոհ չէք լինում որ չեմ փակում ձեր եկեղեցիները և չեմ մահմետականացնում ձեզ ամենրիդ. կայ մի՛թէ աշխարհում մի ոյժ, որ համարձակուի իմ արքայական հրամանին դիմադրել...:

Այս խօսքերն արտասանուեցան այնպիսի մի եղա-

նակով, որ ներկայ եղող քրիստոնեաները սարսափեցան։ Նրանց թւում էր թէ՛ ահա, ուր որ է, թագաւորը կը հրամայէ եկեղեցիները փակել և իրենց ամենքին բռնի մահմեդականացնել... 2է որ Իրանի գահակալները կատարել էին նմանօրինակ բռնութիւններ, իսկ Չահաբասը ահաւորագոյնն էր նրանց մէջ։

Բայց թագաւորի գայրոյթը երիտասարդ բահանայի դէմ էր։ Մի վայրկեան լռելուց և իւր բարկացայտ հայեացքը ատենի վրայ շրջեցնելուց յետ՝ նա նորէն դարձաւ երէցին։

— Դու պիտի գիտենաս, ով սինլըր, որ չնչին մի որդը իւր նմանների ազատարարը լինել չէ կարող։ Նա միայն չարիք կըբերէ իւր գլխին՝ եթէ համարձակուի որդն լինելուց զատ մի ուրիշ բան լինել... Դու ցանկանում էիր քրիստոնեայ պահել քո աշակերտներին. իսկ ես այժմ հրամայում եմ որ ինքդ թողնես քրիստոնէութիւնը և դաւանես այն հաւատը, որը քո թագաւորը և հօգօր Իլանի գահակալն է դաւանում։ Քո ամենափոքր ընդդիմութիւնը կարող է կենազուրկ անել քեզ։

Տէր Անդրէասը չպատասխանեց և միայն արհամարհական մի ժպիտ խաղացրեց շրթունքների վրայ։

— Այդ բանի համար քեզ տալիս եմ միայն մի օր ժամանակ, յարեց թագաւորը։

— Իմ պատասխանը, Տէր արքայ, կարող ես լսել այս վայրկենին։

— Ասա։

— Ես կարող եմ մեռնել, բայց քո հաւատը դաւանել՝ երբէք։

— Քեզ հրամայում է Չահաբասը, գոռաց թագաւորը։

— Եթէ ինձ հրամայէին տասը Չահաբասներ միասին՝ դարձեալ չէի սասանիլ իմ հաւատից, պատասխանեց երէցը համարձակօրէն։

— Դու յանդգնում ես մինչև այդտեղ... որոտաց Ջահը. դահճապետ. քարշիր այս թշուառականին դէպի մահապարտների բանտը. չղթայիր ոտները ամենաժանր չղթաներով. պրկիր ձեռները գելարանի մէջ, իսկ պարանոցը անցցրու ծանր օղակներ, որոնք շարունակ դէպի գետին խոնարհեն սրա յիմար և հպարտ գլուխը. Թող նա տանջուի այդտեղ ամենաժանր տանջանքներով և ապա պատրաստուի անարգազոյն մահուան համար:

Այս ասելով՝ Ջահը բարձրացաւ տեղից դայրագին և հետևորդների հետ միասին հեռացաւ դէպի իւր հանդըստարանը:

Իսկ դահճապետը մօտենալով բռնեց Տէր Անդրէասի թևից և կոպտաբար քարշելով դուրս հանեց նրան դահլճից:

ԺԴ.

Տէր Անդրէասի կալանաւորութեան լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեց աւանի մէջ և ամենքին էլ, մեծ թէ փոքր, համակեց տխրութեամբ. Երբ մանաւանդ յայտնի եղաւ այն՝ թէ երիտասարդ երէցը Ջահի ցասումը ժողովրդի վրայից հեռացնելու նպատակաւ է մատնել իրեն, էլ չկար մի հայ որ խոր սրտից չվշտանար նրա համար: Գրեթէ այն վայրկեանից որ երէցին բանտը տարին, նա ժողովրդի համար դարձաւ պաշտելի սուրբ: Տղամարդիկ ու կանայք, ծերեր և երիտասարդներ գունդագունդ դիմում էին դէպի զնգանը՝ անձնուէր հովուին տեսնելու համար: Այդտեղ եկան, նաև, հայոց մեծամեծները — մեյիքներ և իշխաններ՝ կալանաւոր երէցին մխիթարելու կամ նրան քաջալերական խօսքեր ասելու: Բայց քահանային շտապել, փակել էին ամենա-

խոսւ գետնափորներից մինում և Չտհուլիսի հրամանով
 [Թոյ] չէին տալիս ոչ որի տեսնուիլ նրա հետ, Նոյն իսկ
 Տէր Անդրէասի ծնողներն, որոնք իրենց որդու գլխին
 հասած դժբաղդութիւնը լսելով լաց ու կոծով և մագեր-
 նին փետտելով բանտն էին վազել՝ չկարողացան սիրելոյ
 գէթ երեսը տեսնել. Պահապանները նրանց ևս միւսների
 նման հեռացրին զնդանի դռներից:

Եւ սակայն այս ամենը չէր արգելում Ագուկեաց Ժո-
 դովրդին շարունակ գալ և խռնուիլ բանտի շուրջը, կանգ-
 նել այդտեղ ժամերով և սիրեցեալ հովուի վիճակն աւա-
 դել. Թէպէտ այդպիսով երէցի դրութիւնը չէր թեթեա-
 նում, այսու ամենայնիւ, ամեն մի հայ իւր նպարտքն էր
 համարում այցելել այն տեղին, ուր բանտարկուած էր
 քահանան և լսել նրա մասին մի ուրիշ նորութիւն. Այդ-
 պիսի նորութիւններ, ի հարկէ, չկային, որովհետեւ դեռ
 ոչ դր չէր յաջողիլ տեսնել բանտարկեալին, կամ տեղե-
 կութիւն առնել նրա դրութեան մասին. Սակայն ամեն
 մի այցելու դո՛ւ էր լինում և այն լուրերով, որոնք հետզ-
 հետէ ստեղծւում էին ամբոխի մէջ և տարածւում իբրեւ
 ճշմարտութիւն:

Երբ երէցի կալանաւորութեան առթիւ տիրող եր-
 կիւղը մի փոքր թուլացաւ, հայոց մեծամեծները մտա-
 ծեցին դիմել շահի գլխութեան և ներումն հայցել
 բանտարկեալի համար. Սա թէպէտ յանդուգն մի
 հայցուած էր և խնդրարկուները դրանով կարող էին ի-
 րենց վտանգի ենթարկել, այսուամենայնիւ, արժանաւոր
 հովուին նեղութիւնից ազատելու ցանկութիւնը այնքան
 էր մեծ, որ նրանք այդ որոշումը կայացրին. Նոյն իսկ
 այս անգամ գործի գլուխ անցաւ ինքն առաջնորդը, որի
 մէջ Տէր-Անդրէասի անձնուիրութիւնը զարթուցել էր նա-
 խանձաւորութեան գեղեցիկ զգացում: Այն մարդը, որ
 սովոր էր հանգստութեան, որին մինչև այդ հետաքրքրել

էին միայն անձնական հաշիւները, պաշտօնի շահը և իշխանական իրաւունքը, այժմ կերպարանափոխուել, նոր մարդ էր դարձել։ Նա աներկիւղ ձեռնարկում էր վտանգաւոր գործի, որպիսին էր դայրացած Ջահաբասին միջնորդելը. և այդ անում էր՝ բռնաւորի երեսը մի անգամ տեսնելուց, նրա ահաւոր ձայնը սարսափով լսելուց յետո։ Անձնուիրութեան լաւագոյն մի օրինակը դարձել էր վարակիչ. եւ առաջնորդը չէր քաշուում սովորել առաջնորդեալից հոգևոր պաշտօնին արժանապէս ծառայելու դժուարին արհեստը։

— «Քաջ հովիւը կատարեց իւր պարտքը՝ հօտն ազատելու համար. այժմ էլ հօտի վրայ է պարտք մնում հոգալ իւր հովուի ազատութեան համար...», ասում էր նա հայոց մեծամեծներին, որոնց ժողովել էր իւր մօտ՝ մտադրեալ միջնորդութեան մասին խորհրդակցելու։

Ժողովականներն առաջնորդի խօսքերը լսում էին սիրով և պատրաստակամութիւն յայտնում՝ չննայել ոչինչ՝ տարապարտ զոհին աղատելու համար։ Եւ այդ իսկ նպատակով հարուստը բերում էր դրամական նուէրներ՝ շահի մերձաւորներին գրաւելու համար, իսկ արքայի առաջ յարգ ունեցողը՝ խոստանում էր իւր բարոյական աջակցութիւնը։

Մինչդեռ հայերը այս պատրաստութեան մէջ էին, Ջահաբաս բէկն աշխատում էր ուրիշ գործի համար։ Նա մօտեցաւ թաղաւորին և իրաւունք խնդրեց նրանից ըստիպել բանտարկեալին կատարել արքայի հրամանը, այն է՝ ընդունել փութով մահմեդականութիւն, կամ ենթարկուիլ տանջանքների. «հակառակ դէպքում, ասում էր բէկը, երէցի անհնազանդութիւնը իբր օրինակ կծառայէ տեղացի բրիստոնեաներին և ըմբոստութիւնը հետզհետէ աճելով՝ նրանց մէջ՝ մեծ հոգսեր կպատճառէ արքայից արքային»։

Ձահը բանաւոր գտաւ սննեկապետի խորհուրդը և հրաման տուաւ նրան վարուիլ բանտարկեալի հետ լստիւր ցանկութեան:

Ձահուխն, առանց ժամանակ կորցնելու, շտապեց դէպի զնդանը:

Կամենալով հասու լինել թէ՛ ճրքան ճշդութեամբ են կատարել իւր հրամանը, նա անձամբ իջաւ այն գետնափորը, ուր փակուած էր քահանան:

Խուլ ու խաւարչտին մի նկուղ էր այն, բորբոսնած պատերով ու խորշերով. յատակը թաց. օդը՝ տոգորուած գարշահոտութեամբ: Մի նուազ լոյս, որ թափանցում էր այդ գուրը պատուհանի տեղ ծառայող խողովակի միջով՝ հազիւ նշմարելի էր կացուցանում թշուառ բնակարանի թշուառագոյն բնակչին. նա ընկած էր գետնի վրայ՝ ինչպէս անշնչացած մի դիակ. ոտքերը կապուած շղթաներով. ձեռքերը պրկուած կոճղի մէջ, իսկ պարանոցը անցքած երկաթեայ օղակ, որի ժանգոտած շղթայի ծայրը ամրացած էր բորբոսնած պատի մէջ: Այս դրութեամբ կապեալը չէր կարողանում ոչ նստել, ոչ կանգնել և ոչ իսկ պառկել ցանկացած ուղղութեամբ. զի անարի կոճղը արգիլում էր նրա ամեն մի շարժումն, իսկ ծանր օղակը պարանոցը ճնշելով՝ թոյլ չէր տալիս գէթ գլուխը բարձրացնել: Խեղճն ստիպուած էր կծկուել շարունակ մի կողի վրայ. գարշահոտ ցեխի մէջ... և անկարող օգտուելու այն մի կտոր ճաթից (կորեկահաց) ու դաւաթ ջրից, որ դրել էին նրա առաջ իբրև կերակուր:

Եւ ահա բորբոսնած խորշերի կողմը լսուեցաւ ոտնատրոփ. փականքը շարժեցին և ժանկահար դուռը բացուեցաւ: Երէցը փորձեց գլուխը վեր առնել, բայց չկարողացաւ միայն մարմնի շարժուելով ոտքերի և օղակի շղթաները շաշեցին:

— Հա, բեշիշ, ինչպէս է բէֆդ. հնչեց յանկարծ նկուղի մէջ Չահուուխի ծաղրող ձայնը:

Գապեալը չպատասխանեց: Նրան մինչև անգամ, չյուզեց այցելուի ծաղրը:

— Անշուշտ, գոհ ես րո վիճակից և շարունակ աղօթում ես. այնպէս չէ, հեգնեց բէկը նորէն և մի քայլ առաջ անցաւ:

— Գոհ եմ և աղօթում եմ... պատասխանեց երէցը կիսաձայն:

— Չեմ գարմանում, հայ չեմ յարեց բէկը և ապա դառնալով իրեն հետևող բանտապետին՝ ասաց. — Այստեղ անկարելի է շնչել. վերև հանիր սրան:

Այս ասելով Շահուուխը դուրս գնաց և բանտապետը մօտենալով երէցին՝ արձակեց ձեռները գելարանից. հանեց օղակը պարանոցից և թողնելով միայն ոտքերի շղթաները՝ առաջնորդեց նրան դէպի վեր:

Մտնելով բանդապետի սենեակը, Չահուուխը սպասում էր երէցին և միևնոյն ժամանակ մտածում թէ՛ ինչ եղանակով սկսէ զրոյցը, որպէսզի յաջողութիւն ունենայ. — Արդեօք բարկութեամբ ու սպառնալիքով, թէ՛ քաղցրութեամբ և համոզիչ խօսքերով, շշնջում էր նա ինքնիրեն:

Մինչև երէցի տեսնելն, այո, նա այն կարծիքին էր թէ՛ կապանքների խստութիւնը ճշած կլինի կապեալի կամակորութիւնը և, հետևապէս, մի քանի նոր սպառնալիքներ կյաղթահարեն նրան բոլորովին: Բայց երբ իւր արած ծաղրական հարցի՝ պատասխանը լսեց, նա համոզուեցաւ որ քահանայի մէջ տակաւին չէ ընկճուել հոգեկան արիւնթիւնը: Ուստի որոշում էր խօսել նրա հետ կարեւորյն չափ մեղմ և ամօք եղանակով:

Բայց ինչ յաջողութիւն էր սպասում բէկը: Միթէ, արդարև, նա հետաքրքրւում էր քահանայի կրօնափոխութեամբ, կամ մտածում էր այն մասին թէ՛ շահին ան-

պատուողը անպատճառ պիտի պատժուի. Ի հարկէ, ոչ Նա իբրև մինը ընութեան ան պլանդակութիւններէց, որոնք ապրում և վայելում են կեանքը միշտ ուրիշների կենաց և արեան գնով մտածում էր միայն իւր հաճոյքների, իւր զգայական զուարճութեանց մասին: Նա չէր մոռանում ան պաշտութիւնը, որ կրել էր նրա պատճառով. Եւ ահա այժմ, երբ բազում յաջողում էր իրեն, նա կամենում էր օգտուիլ այդ յաջողութիւնից: Նա տեսնում էր հակառակորդին իւր ճանկերում, ուրեմն և պիտի ճնշէր նրան որքան ոյժերը կ'թոյլատրէին, մինչև որ կ'ղարձնէր իւր հին կորուստը, մինչև որ կ'ուծէր իւր պատուի վրէժը....

Երբ երէցը ներս մտաւ՝ Չահուլսը հրամայեց բանտապետին հեռանալ: Ապա դառնալով քահանային, որ հիւժուած դէմքով և տխուր աչքերով կանգնել էր իւր առաջ, հարցրեց.

— Ծանաչում ես դու ինձ:

Երէցը նայեց նրա վրայ դէմքի խաղաղ արտայայտութեամբ, հազիւ նշմարելի արհամարհանքով և ապա հայեացքը դարձրեց ուրիշ կողմ:

— Զես պատասխանում ինձ, հարցրեց Չահուլսը կրկին:

— Ծանաչում եմ. պատասխանեց երէցը անփոյթ եղանակով:

— Ի հարկէ, կճանաչես: Բայց ինչ կարծիք ունիս այժմ իմ մասին:

— Քաջ ես և հզօր, պատասխանեց երէցը հեգեօրէն:

— Այդքան միայն:

— Եւ ամենակարող:

— Այդ է ճիշդ պատասխանը, յարեց Չահուլսը ժրպ-

տալով. ապա, կարծես, համոզուած որ երէցը խօսում է լըր-
ջութեամբ, աւելացրեց. — Այժմ ես կ'այտնեմ քեզ իմ այ-
ցելութեան պատճառը: Քո յանցանքը, բարեկամ, ամե-
նածանրն է և աններելին: Ուստի արքայի հրամանը պիտի
համարես անդառնալի: Դու կամ պիտի մեռնես և կամ մահ-
մեղականութիւն ընդունես: Ազատութեան ուրիշ ելք
չունիս:

— Կ'մեռնեմ, պատասխանեց երէցը:

— Բայց ես կ'ամենում եմ փրկել քեզ. ես խնայում
եմ քո երիտասարդութիւնը:

— Շնորհակալ եմ:

— Ես խնայում եմ քեզ, նա և, իբրև իմ հայրենակ-
ցին, դու պիտանի մարդ ես և ափսոս է որ մեռնես:

— Եթէ Աստուած մահ է սահմանել ինձ համար,
մարդիկ չեն կարող այդ մահն արգելել:

— Բայց դու ասացիր որ ես ամենակարող եմ. ու-
րեմն հաւատան որ պիտի փրկեմ քեզ:

Երէցը զարմացած նայում էր Չահուլսին և չէր կա-
րողանում հասկանալ թէ՛ ինչ տարօրինակ հոգածութիւն
է այս որ իւր նախկին հակառակորդը ցոյց է տալիս
այժմ իրեն:

— Այն, պիտի փրկեմ, կրկնեց Չահուլսը, բայց դրա
համար կ'պահանջեմ քեզնից մի թեթև վարձատրութիւն:

— Այսինքն:

— Այնպիսի վարձատրութիւն, որը քո մեռնելուց
յետ, անկասկած, պիտի հասնէ ինձ, բայց ես կ'ամենում
եմ որ քո ձեռքով լինի տրուած:

— Ես, ինչպէս գիտէք, մի աղքատ քահանայ եմ և
գանձեր չունիմ, պատասխանեց երէցը. կարծելով թէ
բէկը, իբրև արծաթասէր պարսիկ, կաշառքի համար է
խօսում:

— Օ՛հ, դու ունիս մի գանձ, որ ինձ կարող է լիուլի

գոհացնել, յարեց Չահուլին աշխուժով:

— Ի՞նչ գանձ է այդ:

— Եւ որը, գուցէ, կորցրել է իւր յարգը քո աչքում: Այդպէս է աշխարհում առ հասարակ: Ամենալաւ բանն իսկ ձանձրացնում է մարդուն, երբ նա այդ լաւը չարունակ իւր ձեռքում, իւր մօտն է ունենում...:

— Բայց ի՞նչ գանձի մասին է քո խօսքը, ընդհատեց երէցը մի առանձին հետաքրքրութեամբ:

— Եւ երբ մի բարիք իւր յարգը կորուսած է, կամ, գոնէ, սիրելի չէ այնքան, որքան էր առաջ, լաւ է որ այդ բարիքը տալով կեանքդ ազատես, քան պահպանելով նրան՝ մեռնես: Մարդու մահուանից յետ, հօ գիտես, նրա ունեցածը ուրիշներն են վայելում:

— Բայց ասա վերջապէս, ի՞նչ բարիքի մասին է խօսքդ:

— Այն, որն ըստ օրինի ինձ պիտի պատկանէր, բայց դու խլեցիր:

Երէցը հասկացաւ չար պարսկի միտքը և վրդովուեցաւ: Նրա դալկահար դէմքը շառագունեց և չրթունքները յուզմունքից դողացին:

— Անշուշտ գուշակեցիր որ Վարդիթերի մասին է խօսքս, շարունակեց բէկը. այո՛, նա է քո փրկութեան գինը. նրան ինձ տալով դու կազատուիս կախաղանից:

— Բէկ... բացազանչեց երէցը խուլ ձայնով և, կարծես, զայրոյթից խելդուելով:

— Ի՞նչ, դու համաձայն չե՞ս. դու, մինչև անգամ յուզւում ես. յարեց Չահուլին այնպիսի մի եղանակով որ կարծես խօսում էր հասարակ մի վաճառքի մասին:

— Հրամայիր որ ինձ նորէն իմ արգելարանը տանեն, խնդրեց քահանան:

— Ես բեզ հետ խօսում եմ, իսկ դու արգելարանդ ես վերադառնում:

Ես չեմ կարող քեզ լսել:

— Թշուառական, դու չես կամենում մեծափառ շահնշահի սենեկապետին լսել... գոչեց Շահուլսը բարկութեամբ:

— Հաճիր հրամայել որ ինձ հեռացնեն այստեղից, կրկնեց քահանան աւելի հաստատ ձայնով:

— Խորհուրդ եմ տալիս քեզ՝ լսել ինձ. ես քո բարեկամն եմ. խօսեց բէկը՝ նորէն խաղաղելով. — հակառակութեամբ ոչինչ չես շահիլ. որովհետեւ դու անզօր ես, իսկ ես՝ զօրաւոր. դու գերի ես, իսկ ես՝ հրամայող: Այն վայրկենից որ այդ շղթաները ոտքերիդ դարկեցին, քո գոյքն ու հարստութիւնը դարձաւ իմ սեպականութիւն. Ուրեմն այն, ինչ որ ես պահանջում եմ, կըստանամ և առանց քեզ, միայն թէ՛ ինչպէս առաջ էլ ասացի, ցանկանում եմ որ այդ լինի քո կամքով և հաճութեամբ, որպէս զի դրա փոխարէն՝ ես էլ քո կեանքն ազատեմ և իմ խղճի տուաջ պարտապան չմնամ քեզ ոչնչով:

— Քեզ մինչև վերջը լսեցի, բէկ, և մեծ ոյժ գործ դրի լսել կարողանալու համար... այժմ աղաչում եմ վերջին անգամ. հրամայիր հեռացնել ինձ այս տեղից. ես չեմ կամենում աւելին խօսել:

— Ապուշ, էես քեզ խօսք եմ ասում, իսկ դու քոնն ես կրկնում: Իմացիր որ քո առաջ երկու ճանապարհ կայ միայն. կամ նամակ պիտի գրես ծնողներիդ՝ և պատուիրես՝ որ Վարդիթերը ղրկեն ինձ մօտ, (իբր թէ քո գործի առթիւ հարցափորձուելու), և ինքդ սպասես ազատութեան և կամ դահիճների հետ պիտի քարշ գաս մինչև Ջահե դուռը՝ այնտեղ հրապարակով մեր սուրբ կրօնն ընդունելու: Ընտրիր այդ երկուսից որն էլ հկամենաս. բայց ընտրիր շուտով. առանց ժամանակ կորցնելու:

Երէցի յուզմունքը հետզհետէ աճում էր. նա խուլ

հառաչում և ծանր շունչ էր քաշում. կարծես թէ սիրտը պատրաստուում էր պայթելու:

— Նա քեզ խորհուրդ եմ տալիս ընտրել փրկութեան ճանապարհը, շարունակեց բէկը տեղից վեր կենալով և երէցին մօտենալով. — Ընչ բան է կինը, արժէ միթէ նրա պատճառով մեռնել կամ կախուել... Նա փոխադրական մի ստացուածք է, այսօր բռն է, վաղը ուրիշինը... գրբը որ ղրկեն նրան ինձ մօտ և թող ղրկեն հէնց այս երեկոյ, իսկ վաղը դու ազատուած կլինիս....,

— Գարշելի սրիկայ, պիտի լռես թէ ոչ. գոչեց երէցը զայրութից դողդալով և այլագունելով:

— Ի՞նչ, «գարշելի, սրիկայ», այդ դու ասացիր, անհաւատ շուն, դու մինչև այդտեղ լրբացար... այս ասելով բէկը մի զօրաւոր ապտակ իջեցրեց խեղճ կալանաւորի դէմքին. Երէցն, որ արդէն ուժագուրկ էր, երերաց, և որովհետև ոտքերը կապուած էին, կորցրեց հաւասարակշռութիւնը և գլորուեցաւ յատակի վրայ:

— Այստեղ եկէք, դուրս հանեցէք այս անդգամին, քարչեցէք նրան շահի դուռը. թող նա այնտեղ, դահճի հարուածների տակ փչէ իւր պիղծ հոգին... գոռաց Չահուլսն աղմկարար ձայնով և բանտապետն ու պահապանները ներս թափուեցան իսկոյն:

— Այս անհաւատ շունը ոչ միայն չի ուզում մեծափառ շահի հրամանը կատարել, այլև հայհոյում է Գրբէյը. Ալեմին և մեր սուրբ ու մեծ Մարգարէին... դուրս հանեցէք սրան, դահճներ կանչեցէք, վարոցներ պատրաստեցէք, թող այսօր և եթ շանսատակ լինի սա, շարունակում էր Չահուլսը գոռալով ու փրփրալով:

Պահապանները վեր քաշեցին երէցին կոպտաբար և անողորմ հարուածներ իջեցնելով նրա դէմքին, կրծքին ու թիկունքին, սկսան նորից ձեռքերը շղթայել և պարանոցն՝ անուրներ անցնել. Ապա դուրս հա-

ներով բանտի բակը, յանձնեցին նրան դահիճների ձեռքը:

Վերջիններս, Չահուլիսի հրամանի համաձայն, առաջ-
նորդեցին զոհին դէպի շահի դուռը: Իսկ ինքը, բէկը,
ձին աշտանակելով՝ շտապեց արքայի մօտ, իւր այցելու-
թեան արդիւնքը նրան յայտնելու համար:

ԺԵ.

Այն միջոցին որ դահիճները Տէր-Անդրէասին շահի
դուռը բերին, հայոց երեկիւնները, իրենց առաջնորդի և
բահանաների հետ միասին, զտնւում էին արքայական ա-
պարանքի սրահում: Նրանք եկել էին թողութիւն խնդ-
րելու, թշուառ կալանաւորի համար: Բայց մինչև նրանց
թագաւորին տեսնելը՝ Չահուլիսն արդէն ներկայացել էր
վերջինիս և յայտնել նրան թէ՛ կալանաւորը ոչ միայն
արքայի հրամանը չէ կատարում և մահմեդականութիւն
չէ ընդունում, այլև հայհոյում է վեհափառ շահին և մեծ
փէյզամբարին: և թէ՛ այդ պատճառով ինքն յանձնել է
նրան դահիճների ձեռքը՝ թագաւորի դուռը բերելու
համար:

Այդ յայտնութեան հետ միասին բէկը բարդեց քա-
հանայի վրայ, նաև, այնպիսի զրպարտութիւններ, որոնք
շահի զայրոյթը սաստիկ դրդռեցին: Նա դուրս ելաւ ան-
միջապէս յանդուգն կալանաւորին տեսնելու և անձամբ
հրամայելու՝ որ զանակոծեն նրան իւր իսկ աչքի առաջ:

Պատահելով սրահում հայոց երեկիւններին՝ շահը
բարկութեամբ հարցրեց թէ՛ ինչո՞ւ համար են ժողո-
վուել:

— Եկել ենք Մեծափառ Վեհապետիդ ոտքերը համ-
բուրելու և համայն Սիսականի ժողովրդեան կողմից թո-

դուժին խնդրելու այն քահանայի համար, որ անմտանալով՝ արևափայլ Ջահնշահիդ արդար զայրոյթը գրգռեց։

Այս խօսքերով մօտեցաւ թագաւորին առաջնորդ վարդապետը և ծունկ չոգելով նրա առաջ՝ կամեցաւ ոտքերը համբուրել։

Նոյն ձևով գետին խոնարհեցին, նաև, առաջնորդի հետևորդները։

Ջահը զայրոյթից կատաղեց։

— Թշուառականներ, ինչպէս էք համարձակուում թողուժին խնդրել մի սրիկայի համար, որ յանդգնել է անարգել իրանի հզօր գահակալին, ձեր թագաւորին և վեհապետին, գոռաց նա վարդապետի վրայ։

— Երիտասարդական անփորձութիւնը, տէր, մոլորեցրել է նրան. եթէ մեծափառ շահը հաճի այս անգամ արժանացնել յանցաւորին իւր մարդասէր զթուժեան, այնուհետև նա Ջահնշահի ջերմեռանդ երկրպագուն կը դառնայ։

— Կարճիր լեզուդ, ապուշ, Ջահնշահը ունի բիւրաւոր երկրպագուներ, նա կարօտ չէ մի սինլըոր սևազգեստի երկրպագութեան։

— Բայց խեղճ սևազգեստը, նրա գառամեալ ծնողները և անմխիթար ամուսինը կարօտելով կարօտում են մեծափառ Ջահնշահի զթուժեան...

— Եթէ կհամարձակիս երկրորդել խնդիրդ, բեդ կախել կտամ իսկոյն, գոչեց թագաւորը զայրագին։

Վարդապետն յետ կասեց՝ երկիւղից այլադունելով։

Բայց նրա հետևորդներից մի քանիսը, որոնք յայտնի մելիքներ և աղիւսականներ էին, առաջ անցնելով՝ ծունկ խոնարհեցին թագաւորի առաջ և աղաչեցին՝ որ շահը հաճի փոխել յանցաւորի պատիժը դրամական տուգանքի, (ինչպէս նա անում էր յաճախ), և այդ տուգանքը յանձն էին առնում վճարել իրենց սեպհականութիւնից։

Նոյնը խնդրեցին, նաև, հարուստ խոջաները:

Չնայելով որ դմանօրինակ խնդիրներ լսելը և այնոնց կատարելը սովորական էր շահի համար, (ըստ որում նա շատ անգամ բանտարկում ու պատուհասում էր՝ միայն և եթ տուգանքներ կորզելու նպատակով), այսու ամենայնիւ մեկիքների խնդիրը նա անտես արաւ այս անգամ:

Յանցաւորը պիտի պատժուի, տուգանքը չի փրկիլ նրան, գոչեց շահը բարկութեամբ. և ապա սպառնալով՝ որ նոր խնդիր առաջարկողը անմիջապէս կպատժուի, հրամայեց որ ամենքը իջնեն ապարանքի առաջ բացուող հրապարակը՝ մեղապարտի կրելիք պատժին ներկայելու համար:

Ինչ նոր պատիժ պիտի կրէր երէցը, խնդրարկու հայերը չգիտէին. բայց և այնպէս, նրանցից ոչ ոք ձայն հանել չիշխեց: Թագաւորն իւր հետևորդներով դուրս ելաւ պատշգամբ, որ նայում էր յիշեալ հրապարակի վրայ, իսկ հայ երեւելիները իջան նոյն տեղը՝ իրենց առնուան հասնելիք նախատիները տեսնելու:

Այն միջոցին որ շահը երեաց դրսում, հրապարակն ամբողջապէս լցուած էր ժողովուրդով: Որովհետև Ագուլիցի տեսնելով Տէր-Անդրէասին շահի դուռը բերելիս, հետևել էին նրան գունդազունդ: Չատերն էլ առաջուց ժողովուած այդտեղ՝ սպասում էին պատգամաւոր հայերի միջնորդութեան հետևանքին:

Չահը գոհ եղաւ այդ բազմութիւնը տեսնելով, որովհետև ցանկանում էր որ տրուելիք պատիժը երկիւղ ազդէ շատերին: Բայց ժողովուրդը ուրիշ նորութեան էր սպասում: Նա կարծում էր թէ՛ շահը յարգելով հայ մեծամեծների միջնորդութիւնը, բերել է տուել երէցին՝ որպէս զի նրան ներումն չնորհէ հրապարակով:

Նւ ահա պատշգամից շահի ձայնը լսուեցաւ: Նա հրամայեց մօտ բերել յանցաւորին:

Տէր-Անդրէասն առաջ անցաւ: Նրա տխուր, դալկահար դէմքը և չլթաներից ճնշուող քալուածքը ծանր տպաւորութիւն արաւ շրջապատողների վրայ, ուստի և շատերի կրծքից հառաչանքներ թռան: Այդ երևի յանցանք էր: Փարրաշները յետ մղեցին հառաչել համարձակուողներին և ոմանց էլ հարուածներ հասցրին: Բայց երբ թագաւորի ձայնը նորից հնչեց, ամեն մի շարժում իւր տեղը սառեցաւ:

— Կատարեցիր դու իմ հրամանը, հարցրեց շահը երէցին:

— Ես բանտարկուեցայ խաւարտչին զնդանում և կրեցի այն բոլոր տանջանքները, ինչ որ Շահնշահի հրամանը որոշեց... նուազած ձայնով պատասխանեց քահանան:

— Այս մասին չէր իմ հարցը. պատրաստուեցա՞ր արդեօք դաւանածդ կրօնը թողնելու:

— Իմ կրօնը թողնելու... այդ մասին չեմ էլ մտածել:

— Բայց ես հրամայեցի քեզ:

— Իսկ ես պատասխանեցի թէ՛ չեմ կարող այդ հրամանը կատարել:

— Եւ պնդում ես դու քո պատասխանի վրայ:

— Պնդում եմ:

— Եւ չի՞ պիտի դառնաս այդ որոշումից:

— Երբէք:

— Դահլճներ, մերկացրէք այդ անզգամին, գոչեց թագաւորը, և ապա դառնալով հայոց մեծամեծներին զայրացած հարցրեց:

— Սրմ համար էիք միջնորդում...:

Ոչ որ չպատասխանեց:

— Գոնէ խոստովանում էք յանցաւոր լինելիդ... հարցրեց նորէն շահը, բայց այս անգամ այնպիսի եղա-

նակով, որից կարելի էր գուշակել թէ՛ ինչ փոթորիկ պիտի բարձրանայ՝ եթէ հայերից մինը համարձակուի արդարացնել իրեն։

— Յանցաւոր ենք, տէր, ձայն տուին վերջիններս, գրեթէ միաբերան։

— Թող ուրեմն ձեր յանցանքն ևս քաւէ այս կամակորը, յարեց թագաւորը և ապա դառնալով դահիճներին՝ որոնք երէցին մերկացրել էին կիսով չափ, հրամայեց, — պառկեցրէք դրան գետնի վրայ և հարուածեցէք։ Թող գաւազանները հասկացնեն դրան այն, ինչ որ ճահճահը անկարող եղաւ հասկացնել։

Բռնաւորի հրամանը կատարուեցաւ։ Դահիճները գլորեցին երէցին գետնի վրայ և սկսան ձաղկել գաւազաններով։ Սկզբում խեղճ զոհը աշխատեց տոկալ. կամեցաւ կրել տարապարտ պատիժը եկեղեցւոյ նահատակին վայել համբերութեամբ. բայց երբ անգուլթ հարուածները սաստկացան, ուժագուրկ մարմինը անկարող եղաւ այլ ևս հանդուրժել. նա սկսաւ հեծել և մռնչալ նախ խուլ և ապա բարձր ու աղիողորմ ձայնով...։ Եւ այդ ձայները, որոնք կրկնուում էին ամեն մի հարուած իջնելու ժամանակ, կարծես իբր շանթեր մխուում էին շրջապատող հայերի սրտերը և կեղեքում նրանց։ Երէցի հետ միասին հեծում ու հառաչում էին հարիւրաւոր մարդիկ. և դրանցից իւրաքանչիւրն՝ հարուածի պատճառած մորմորիչ ցաւը զգում էր իւր վրայ։

Փոքր մի ևս, և ահա, ամբոխի մէջ սկսաւ խլրտում։ Մարդիկ բարձրաձայն գոռում ու գոչում էին. ոմանք խնդրում էին Շահին պատիժը դադարեցնել. իսկ ուրիշները հայհոյում ու անիծում էին դահիճներին։ Գային և այնպիսիք, մանաւանդ անժոյժ երիտասարդներից, որոնք ձգտում էին բեկանել զինուորների շղթան և առաջ վազելով՝ յափշտակել զոհը դահիճների ձեռքից, Սակայն

մտրակների հարուածներն, որոնք տեղում էին աջ ու ձախ, յետ էին կասեցնում յանդուգն ձեռներէցներին:

Այն միջոցին որ Չահր իւր ուշադրութիւնը դարձուց խլրտող կողմի վրայ և պատրաստուում էր հրամայել հալածել աղմկարարներին, ամբոխի միջից դուրս վազեց մի սպիտակահեր ծերունի և դողդոջուն բազումները դէպի վեր տարածած՝ աղաչում էր ֆարրաշներին թոյլ տալ իրեն մօտենալ Չահրին:

Թագաւորը տեսաւ ծերունուն և հրամայեց մօտ բերել նրան:

— Ո՞վ ես դու և ի՞նչ ես կամենում, հարցրեց նա, երբ ծերունիը չողեց պատշգամի առաջ:

— Ես այս դժբաղդ քահանայի հայրն եմ, տէր արքայ, պատասխանեց ծերունին լալաձայն, Աստուած չէ զրկել քեզ որդիներից և դու կարող ես չափել մի թըշուառ հօր կսկիծը, երբ նա տեսնում է իւր առաջ սիրած որդուն գետնատարած, անգութ հարուածների տակ հեծելիս... Դժան, տէր արքայ, ապաբաղդ հօր արտասուներին. աղատիր որդուս դահիճների ձեռքից. բաւ համարիր նրան իւր տառապանքները և Աստուած կօրհնէ քեզ քո գլխասրտութեան համար...:

— Դտգարեցրէք. հրամայեց Չահր դահիճներին. ապա դառնալով ծերունուն՝ ասաց. — կամակոր որդի ես ծնել և անհնաղանդութեան վարժեցրել. արժանի ես, ուրեմն, այն կսկիծին, որ կրում ես անհ ծերութեանդ օրերում...: Բայց եթէ, արդարև, ծանր է քո կսկիծը, գնահ, մօտեցիր որդուդ և խրատէ նրան իմ հրամանը կատարել. թող նա իւր մոլար կրօնը թողնելով՝ դառնայ Մահմեդի ուղիղ հաւատին: Այն ժամանակ ես նորան ոչ միայն կրելիք պատիժներից կազատեմ, այլ և կհասցնեմ մեծ պատուի ու փառքի. իմ իշխաններից մեծագունին կփեսայացնեմ և իմ արքունիքում պաշտօնատար կկարգեմ:

Ծերունին դուխը խոնարհեց:

— Հա, ի՜նչ ես ասում. ընդունում ես պայմանս
[Թէ ոչ:

— Տէր արքայ. խնայիր իմ ծերութեանը, աղաչում
եմ. խնայիր անգոր ծնողին. [Թախանձեց ծերունին ար-
տասուքը դառամած այտերի վրայ ծորելով:

— Չլսեցիր ի՜նչ ասացի, ծերուկ, բարկացաւ Չահր:

— Լսեցի, տէր իմ, բայց....

— Ի՜նչ:

— Անհնարին պայման է առաջարկածդ...

— Թշուառական. ի՜նչպէս ես ուրեմն համարձակուում
ներումն հայցել:

— Աստուած, որ զրկել է մեզ ամեն իրաւունքներից,
[Թողել է գէթ մի մխիթարութիւն, տէր արքայ. այդ
խնդրելու և հայցելու իրաւունքն է. մի կապտիր այն մե-
զանից. մի զրկիր մեզ այդ միակ...

— Չատախօսում ես, ծերուկ, ընդհատեց [Թագաւորը.
գնահ, համոզիր որդուդ կատարել իմ հրամանը. ես խնա-
յում եմ նրա երիտասարդութեանն և առնական գեղեց-
կութեանը, [Թող ինքն ևս խնայէ իրեն, [Թող արքունիքը
գերադասէ բանտից և արքայական շնորհները՝ անարգ
գանակոծութիւնից:

Ծերունին լուռ էր, բայց հայեացքը սեւեռած [Թա-
գաւորի վրայ:

— Գնահ և համոզիր որդուդ, հրամայում եմ քեզ:

Ծերունին անշարժ էր:

— Եթէ մի վայրկեան աւելի դանդաղես՝ կհրամայեմ
քեզ ևս ձաղկել, գոչեց [Թագաւորը:

— Չեմ դանդաղիլ, տէր իմ, ասաց ծերունին և շուռ
գալով դէպի որդին բարձր ձայնով գոչեց:

— Անդրէ, իմ սիրեցեալ գաւաղ. [Թող դահիճների
փոխարէն՝ դեւեր կոչեն դժողքից. [Թող փայտի փոխարէն՝

վարոց բերեն երկաթից. թող հարուածեն քեզ անխնայ. դու մի սասանիր. կրիր քո Խաչը. կրիր անտրտունջ. հային վայել համբերութեամբ. մեռիր, որդեակ, բայց մի ուրանար մեր լոյս հաւատը. մեր Լուսաւորչին...

Ծերունին դեռ խօսում էր, երբ Չահը որոտաց.

— Լռեցրէք այդ անզգամին:

Հսկահատակ մի սարվաղ յարձակուեց ծերունու վրայ և բռնուցքի շնչտակի հարուածով գետին գլորեց նրան:

— Զէ, չի ուրանալ... մեր սուրբ հաւատը... մեր լոյս հաւատը... միմնջում էր դեռ ծերունին մինչ կատաղի սարվաղը անզթաքար հարուածում ու կոխկրտում էր նրան:

Դահիճներն այս տեսնելով իրենք էլ երէցի պատիժը նորոգեցին: Բայց հազիւ թէ մի քանի հարուածներ իջեցրին և ահա ամբոխի մէջ բրդեց մի խուլ աղմուկ, որ հետզհետէ սպառնական կերպարանք առաւ. Յանկարծ զինուորների շղթան կտրուեցաւ, ֆարրաշների շարքը խանգարուեց և ամբոխն աղաղակով յորդան տուաւ դէպի առաջ:

Ինչի էր ձգտում յուսահատ ժողովուրդը. ում դէմ էր խիզախում. ում հետ պիտի կռուէր. ինքն էլ չգիտէր. նա այդ վայրկեանին չէր էլ մտածում, նա յուզուել, գրգռուել էր անօրէն բռնութեան դէմ և կամենում էր անպատճառ սիրած հովուին ազատել: Բայց ում ճանկերից. չէ որ հակառակորդը հզօր Չահաբասն էր... Մի քանի վայրկեան ժողովուրդն ու զինուորները խառնուեցան իրար. հարուածներ տեղացին, մարդիկ գլորուեցան, մինչև անգամ, դահիճներից մի քանիսը փախան:

Բայց շուտով թագաւորի-ահարկու ձայնը որոտաց. հրամանատարները ներքև վաղեցին և մի գունդ սարվաղներ արշաւասոյր ու սուսերամերկ հրապարակը մտան:

Այդքանն արդէն բաւական էր որ յուզումը դադա-

րէր: Յարձակուողներն, արդարեւ, յետ կասեցան. զինուորները հրապարակը գրաւեցին և շահատակութեան գործը վերջացաւ նրանով՝ որ մի քանի հոգի ծանր հարուածներ առին, մի քանի տաք-գլուխներ ձերբակալուեցան իսկ գանակոծուած երէցին, կիսամեռ վիճակի մեջ, նորէն բանտը տարին:

ԺԶ.

Օրը երեկոյացաւ. հայոց թաղերը հետզհետէ խաւարում էին: Ոչ ոք այլ ևս չէր մտածում թէ՛ շահը դեռ ևս հիւր է Ագուլիսում. թէ ամեն ոք պարտաւոր է լուսաւորել իւր տունը, կտուրն ու սարաւոյթը, թէ պէտք է բակերում խարոյկներ բորբոքել և ընկեր, հարևան դրանց շուրջը ժողոված՝ մինչև կէս գիշեր խրախութիւններ անել. թէ ժողովուրդը խմբերով փողոցները պիտի պտըտէր և փողերով ու թմբուկներով օգը թնդացնէր. թէ՛ միով բանիւ, ամեն ոք պարտաւոր էր մասնակցել որ և է հրապարակական զուարճութեան և չի պիտի գտնուէր մի անկիւն ուր մարդիկ տխրէին, թէկուզ այդ անկիւնը լինէր սգաւորի տուն:

Այդպէս էին արել Ագուլեցիք մինչև այդ օրը. և շահն ամեն անգամ իւր ապարանքի ապակեզարդ փենջարէից նրանց հրապարակական խրախութիւնները տեսնելով՝ ուրախացել էր և իւր գոհունակութիւնը յայտնել շրջապատող իշխաններին:

Բայց այսօր քաղաքը կարծես սուգի մէջ է. հայոց թաղերը խաւար, փողոցները դատարկ, երաժշտութեան ձայները լռած և միայն թուրքերի ու ֆռանկ կոչուած հայերի աննշան թաղերն էին, որոնք իրենց աղօտ լուսաւո-

բուժեամբ յիշեցնում է շահին թէ՛ բուն հայերն, սւրեմն, չեն կամենում ուրախանալ:

—Այս ինչ է, խան, հայերը կարծես կոտորուել են. նրանց թաղերում կենդանութեան նշոյլ չէ երևում. հարցրեց Շահն Ամիրգիւնէին, որ եկել էր թագաւորին «բարի երեկոյ» մաղթելու:

Խանը նայեց ապակեզարդ փենջարէի միջով և այնպէս ձևացրեց իբր թէ նոր է այդ բանը նկատում: Բայց և այնպէս չկարողացաւ մի յարմար բացատրութիւն գրտնել հայրիւն արդարացնելու համար:

—Գուցէ կրօնական սուգի օր է, խան, հարցրեց Ջահը հեգնելով:

—Չգիտեմ, տէր իմ, բայց եթէ հաճիս հրամայել, իսկոյն կիմանամ, պատասխանեց Ամիրգիւնէն, ընդ նմին պատրաստուելով դուրս գնալ և հրաման արձակել որ կատարուող անկարգութեան առաջն առնուի:

—Եթէ Ջահը հաճի լսել, ես կբացատրեմ պատճառը, խօսեց Ջահուլսը, որ կանգնած էր իշխանների հետ:

—Բացատրիր, հրամայեց թագաւորը:

—Հայերը չեն ուրախանում այն պատճառով՝ որ Ջահը ձաղկել տուաւ ըմբոստ քահանային: Այդ ցոյցով նրանք ցանկանում են վրէժխնդիր լինել մեծափառ արքային:

—Հաւանական չե՞ս գտնում այս բացատրութիւնը, հարցրեց Ջահը Ամիրգիւնէին:

—Եթէ իմ արեգակնափայլ տէրը հաւանական է գտնում...

—Բոլորովին հաւանական, ընդհատեց Ջահը զայրագին. և ապա դառնալով Շահուլսին ասաց. —այս յանդուգն ժողովուրդը մի նժարի մէջ է դրել թէ մեղապարտ քահանային և թէ իւր թագաւորին. քեզ եմ յանձնում, բէկ, սանձահարել գրանց... վաղն և եթ շտապիր բան-

տարկեալի մօտ և աշխատիր խոստովանել տալ նրան թէ հիւրեր ևն եղել իւր մեղսակիցները։ Անշուշտ, վաթսուն աշակերտների գլուխները նա միայնակ չէ գերծել։ Բրածեծն ուսելուց յետ՝ երէցն այժմ հեշտութեամբ կխոստովանէ ճշմարտութիւնը։ Ապա անմիջապէս կալանաւորել տուր ցոյց տուած մարդկանց և հրամայիր զանակոծել նրանց հրապարակով։ Թող այնուհետև հայերը մի մարդու փոխարէն՝ շատերի սուգը պահեն։

— Իսկ թէ չխոստովանէ, տէր իմ, հարցրեց բէկը։

— Ծաղկել կտաս նրան ամեն օր, մինչև որ նա կըստիպուի կամ ճշմարտութիւնը խոստովանել, կամ հաւատն ուրանալ և կամ, վերջապէս, հարուածների տակ կմեռնի։

Գողթն մութ գիշեր էր հարկաւոր և տրուեցաւ։ Հետեւեալ առաւօտ Ջահուլին շտապեց դէպի բանտ։ Նա դուրս հանեց երէցին դնդանի հրապարակը, ուր պատրաստ կեցած էին ոչ միայն վարոցաւոր դահիճներն այլ և մի վաշտ զօրք, որ պաշտօն ունէր ամբոխի խառնակութեան առաջն առնելու, եթէ այն տեղի ունենար։

— Եկայ բեզ յայտնելու շահի բարի կամքը, ասաց Ջահուլսը երէցին, երբ կանգնեցրին նրան իւր առաջ։ — Նա զթացաւ բեզ վրայ և կամենում է որ դու անպատճառ ազատուիս թէ կապանքներից և թէ զնդանից։

— Զնորհակալ եմ, թող Աստուած երկար կեանք պարգևէ նրան, պատասխանեց երէցը կիսաձայն։

— Բայց նա ցանկանում է որ կապանքներից ազատուելուցդ առաջ յայտնես նրան այն մարդկանց անունները, որոնք գործակից եղան բեզ աշակերտների գլուխները գերծելու գործում։

Երէցի գունատ շրթունքները շարժուեցան և նրա դալկահար դէմքի վրայ խաղաց մի սառն ու արհամարհական ժպիտ։

— Այս անգամ, անշուշտ դու խելօք կլինիս և ու-

րիչներն ի պատճառով չես մատնիլ քեզ նոր տանջանքների, յարեց Չահուիսը:

— Հրամայիր, բէկ, որ նորէն տանջեն ինձ... ես իմ ասելիքը ասել եմ արդէն շահի առաջ: Ես գործակիցներ չունիմ: Մի յուսաք ընաւ թէ մատնութեան դնով կյօժարիմ երբ և իցէ ազատել ինձ տանջանքներից:

— Եթէ գործակիցներդ քո բարեկամներն են և դու խնայում ես նրանց, դու ազատութեան ուրիշ ճանապարհ ունիս: Թողիր կրօնդ և դարձիր մեր հաւատին: Այդ քայլը կբախտաւորեցնէ քեզ:

— Մի խօսիր այդ մասին, բէկ: Եթէ տասն անգամ աւելի երկարացնէիք իմ կեանքը, բան որքան վիճակուած է ինձ ապրել և ընդ նմին շրջապատէք ինձ այն արքայական բարիքներով, որ վայելում է Իրանի հզօր դահաւալը, ես դարձեալ իմ հաւատը չի պիտի ուրանամ, անարգանաց այդ աստիճանին ոտք չի պիտի դնեմ:

— Քեզ մնում է վերջապէս, մի երրորդ ճանապարհ... այս ասելով Չահուիսը մօտեցաւ երէցին և կամացով ձայնով շէջաց նրա ականջում: — Խելօք եղիր: մի յամառիր: տուր ինձ նրան, զոհիր նրան և դու կփրկուիս...:

— Հեռացիր բէկ, դու քո թագաւորի ամենաանարժան ծառան ես... ես աւելի սիրով իմ տանջանքները կտանեմ՝ քան քո պիղծ շունչը, որ մօտենում է ինձ... բացազանչեց երէցը և երեսը զգուանքով դարձուց նրանից:

— Գետին գլորեցէք և ջարդեցէք այդ անզգամի յամառ ոսկորները: ով չէ ուզում մարդու պէս ապրել նա շան պէս պիտի սատակի, գոչեց Չահուիսը կատաղութեամբ և դահիճները դետին տարածելով թշուառ երէցին, սկսան գանակոծել նրան անգլխաբար:

Չնայելով որ բանտը գտնւում էր աւանի մի հեռաւոր անկիւնում, այսուամենայնիւ, այդ օրն էլ ժողովուած էր այդտեղ մեծ բազմութիւն, որ ներկայ եղաւ երէցի

տանջանքներին, լսեց նրա արձակած աղիւղորում ձայները, սիրտ կտրատող մռնչիւնը, յուզուեցաւ, արտասուեց և սակայն իւր ցասումը արտայայտել չհամարձակեցաւ, որովհետեւ տեսաւ որ սուսերամերկ զինուորները փոքրիկ առթիւ են սպասում իւր վրայ յարձակուելու:

Եւ երէցին գանակոծելուց դադարեցին այն ժամանակ, երբ խեղճի ձայնը բոլորովին կտրուեցաւ: Ապա նորէն շղթայի զարնելով՝ կիսամեռ վիճակի մէջ բանտը տարին նրան:

Իսկ այնուհետեւ, գրեթէ ամեն օր դուրս էին բերում նրան նոյն հրապարակը և միևնոյն ձևով ստիպում որ իւր գործակիցների անունները յայտնէ, կամ քրիստոնէական հաւատը ուրանայ: Երէցն, ինչպէս միշտ, մնում էր անյողգողդ: Ուստի եւ նորէն գանակոծում ու նորէն բանտն էին տանում: Նրա մարմինը թէպէտ արդէն ծիրուել, ուժազուրկ էր եղել և մի զօրեղ հարուածից կարող էր անշնչանալ, բայց նրա հոգին տակաւին զօրեղ և արիւղթիւնն անպարտելի էր: Նոյն իսկ իւր տանջանքների մէջ նա գտնում էր սփոփանք, այն մտածութեամբ թէ՛ համայն Սիսականի ժողովուրդը ցաւում է իւր համար և համակում իւր վշտերով: Թէ դահիճների ամեն մի հարուածն՝ իւր մարմնին ցաւ պատճառելուց առաջ մորմոքում ու կսկծեցնում էր իւր տանջանքները դիտող հայ մարդկանց սրտերը... Նա մխիթարւում էր, մանաւանդ, այն հաւատով որ իւր տանջանքների գնով փրկել է դահիճների ձեռքից հարիւրաւոր հայ մարդիկ և արգելք եղել «մանկաժողովին», որ ամեն հայի տուն լաց ու կոծով պիտի լցնէր: Եւ չայս ամենը այնքան էր զօրացնում հայրենասէր երէցի հոգին, որ նա մոռանում էր իւր տանջանքները և յաճախ անզգայանում դէպի կապանքների խստութիւնը:

Եւ սակայն իւրմով բարերարեալ հայերն ևս պարապ

չէին նստած: Երբ նրանք տեսան թէ հայ մեծամեծները միջնորդութիւնը ապարդիւն անցաւ, մտածեցին դիմել շահի նախարարների և աւագանու բարեխօսութեան: Դրա համար ի հարկէ, հարկաւոր էր մեծաքանակ գումար. որպէսդի կարողանային իշխաններից իւրաքանչիւրին գոհացնել ըստ արժանւոյն: Այդ նպատակաւ առաջաւոր հայերը դիմեցին ժողովարարութեան, որի արդիւնքը եղաւ սպասածից աւելի: Որովհետեւ աղքատը չխնայեց իւր լուման, հարուստը՝ իւր ոսկիները իսկ կանայք և աղջկունք՝ իրենց զարդերը:

Աւագանին, ի հարկէ, չկարողացաւ մերժել հայերից առաջարկուած նուէրները, զի ըստ արժանեացն ու բանակին կարի գրաւիչ էին նրանք. ուստի և յանձն առաւ բարեխօսել երէցի ազատութեան համար: Բայց երբ նըրանք միահամուռ ներկայացան թագաւորին և իրենց խոնարհ խնդիրն առաջարկեցին, վերջինս զայրացաւ, որովհետեւ գուշակեց որ այդ իշխանները դիմել են իրեն ոչ թէ կարեկցութեան զգացմունքից դրդուած, այլ գրաւուած հայոց առատ ոսկիներից: Այդ պատճառով ոչ միայն նրանց խնդիրը չընդունեց և աղաչանքներին չզիջաւ, այլ և երդուեց իւր գլխով՝ որ երբէք չի ներիլ ըստահակ քահանային մինչև նա սրտանց չի ուրանալ հաւատը և թլպատուելով՝ մահմեդական չի դառնալ:

Հայերի յոյսը բոլորովին կտրուեցաւ: Այլ ևս միջնորդելու ճանապարհ չէր մնում: Այդ պատճառաւ գործող անձինք աշխատելուց դադարեցին և թշուառ քահանայի վիճակը թողեցին բաղդի կամբին:

Եւ սակայն հէնց այդ յուսահատութեան միջոցին՝ երևան եկաւ մի ուրիշ ոյժ, որ յոյս ներշնչեց լքուած սրտերին:—Դա հայ կիներն էր, որ գալիս էր իւր ժառանգական պարտքը կատարելու. այն է՝ տագնապի բոպէին այր մարդուն օգնութեան հասնելու: Եւ նա ասպարէզ

եկաւ ի դէմս Խօջայ Անձրեի կնոջ—Սառա խաթունի, որն այդ միջոցին գտնուում էր Ագուլիսում և որին ոչ միայն ճանաչում էր Շահաբասը, այլ և յարգում իբր արժանաւոր կնոջ և նրան իրեն «մայր» էր անուանում:

—Դուր արդէն ձեր պարտքը լիովի կատարեցիր, թոյլ տուէք որ մենք էլ մերը կատարենք, ասաց Սառան ամուսնուն, երբ վերջինս յայտնեց նրան նախարարների միջնորդութեան անյաջողութիւնը:

—Ի՞նչ կարող էք անել, հարցրեց Անձրեը:

—Այն՝ ինչ որ դուր արիք, պատասխանեց Սառան. մենք ևս կերթանք միջնորդելու:

—Եւ ոչինչ չէք շահիլ, յարեց Խօջան:

—Բայց չենք էլ կորցնիլ աւելի՝ քան ինչ որ կորուսել ենք. եթէ շահը, մինչև անգամ, անտես անէ մեր խնդիրը, գէթ մեզ կմնայ այն միտիթարութիւնը թէ՛ մենք անգործ չնստեցինք, երբ այդ մարդիկ գործում էին:

Խօջայ Անձրեը չհակառակեց, բայց ցանկացաւ այդ մասին առաջնորդ վարչապետի և հայժմեմամեծների կարծիքը հարցնել:

Վերջիններս ոչ միայն յուսադրական գտան խաթունի առաջարկութիւնը, այլ և, «գովեցին նրան՝ այդպիսի յաջող՝ միտք յղանալուն համար»:

Եւ Սառան մտաւ հայ ընտանիքները՝ հրաւէր կարդալու իւր սեռի ներկայացուցիչներին:

ԺԷ.

Գալանաւոր երէցի հաստատակամութիւնը տեսնելով Ջահն իւր համբերութիւնը կորցրել էր արդէն. Ուստի երբ Ջահուլսը խորհուրդ տուաւ նրան արձակել իւր վերջին վճիռը, այն է՝ կամ բռնի մահմեդականացնել, կամ

գլխատել քահանային, նա սիրով ընդունեց այդ խորհուրդը և հրաման տուաւ բէկին՝ մոնետիկ շրջեցնել քաղաքում և յայտնել բոլորին թէ՛ յանցապարտ ելեցին երկու օր ժամանակ է տրուում իսլամի ուղղափառ հաւատն ընդունելու և թլաւատուելու. հակառակ դէպքում նա պիտի գլխատուի:

Երբ մոնետիկները արքայի հրամանը յայտարարեցին, հայերը երկիւղեց սարսափեցան: Բայց հայուհիները, որոնք Սառա-խաթունի հրաւէրը ընդունել էին սիրով, յոյս տածեցին թէ՛ պիտի յաջողին ձահաբասի ներողամտութիւնը վաստակելու: Ուստի նոյն օրն և եթ, ահագին բազմութեամբ դիմեցին ձահի ապարանքը, առաջնորդ ունենալով իրենց Խօջայ-Անձրևի Շահից յարգուած կնոջը:

Թագաւորն, որ փէնջարէի առաջ նստած խօսում էր իւր իշխանների հետ և, ընդ նմին, աւանի ձորալանջերը դիտում, զարմացաւ երբ յանկարծ ապարանքի բակը կանանցով լցուած տեսաւ:

— Այս ինչ է, ուրեք են. ինչ նն ուզում, հարցրեց նա իրար ետևից, առանց սակայն իւր աչքերը բակը խոնուող կանանցից հեռացնելու:

Իշխաններից մինը դուրս թռաւ իսկոյն պատճառն իմանալու և վերադառնալով՝ յայտնեց թագաւորին հայուհիների գալստեան նպատակը:

— Յայտնիր նրանց թէ՛ իմ վերջին հրամանը յայտարարուած է արդէն. թող ոչ ոք չյանդգնի յանցաւորի մասին իմ առաջ խօսելու, հրամայեց թագաւորը:

Բայց հազիւ բանքերը շուռ եկաւ դուրս գնալով՝ ձահը կանգնեցրեց նրան.

— 2է, խնդրարկու կանանց չպէտք է այդ ձևով վերադարձնել իմ շէմբից. նրանք իրաւունք ունին նոյն իսկ այս դահլիճը խուժելու հաւատալով որ այր մարդիկ չի

պիտի վճռեին նրանց... Ինքդ գուրս գնա, խան, դարձաւ Շահն Ամիրգիւնէին, և հասկացրու նրանց բաղցրութեամբ որ ես իմ վերջին ու անդարձ հրամանը արձակել եմ արդէն։

Ամիրգիւնէն խսկոյն տեղից ելնելով իջաւ խնդրարկունների մօտ. սկսաւ խօսել և համոզել նրանց. բայց կանաչք այդտեղից հեռանալ չկամեցան։

— Բարի խանի հովանին թող անպակաս լինի մեր գլխից, դարձաւ Սառան Ամիրգիւնէին. Շահի հրամանը յայտնի է մեզ. բայց մենք ցանկանում ենք որ մեր խնդիրը ևս յայտնի լինի նրան։ Յայտնիր Շահին թէ՛ նրան կամենում է տեսնել իւր մայրը... ասա որ ոչ մի որդի իւր դրան չէմբից չի հեռացնիլ մօրը, առանց նրա խնդիրը լսելու։

Ամիրգիւնէն կանգ առաւ մի վայրկեան. և որովհետեւ ինքը ևս ցանկանում էր որ Շահն ընդունէ խնդրարկուններին, ուստի իւր յորդորը չշարունակեց. այլ վերադառնալով թագաւորի մօտ՝ հաղորդեց նրան Խոջա-Անձրևի կնոջ խօսքերը։

— Իմ մայրը... ով է իմ մայրը, խան. ես նրան վաղուց եմ թաղել. մի գուցէ զառանցում ես դու, հարցրեց Շահը զարմանալով։

— Ոչ, տէր իմ. այդտեղ մի կին քեզ իւր որդին է անուանում և պահանջում է որ դու չհեռացնես նրան քո տան շէմբից առանց իւր խնդիրը լսելու, ասաց խանը. ձեռնհաս իբր թէ, չէ ճանաչում Անձրևի կնոջը։

— Գանչիր նրան այստեղ. հրամայեց Շահը շաթի-րին և վերջինս գուրս վազեց։

Մի քանի վայրկեանից յետ ներս մտաւ Սառան, հետն ունենալով մի խումբ աւսարդ (տարիքաւոր) կանաչք և մի նորատի գեղեցկուհի. նրանք ամենքն էլ հագած էին հարուստ զգեստներ և ազատ էին քօղերից։

ըստ որում Ջահը չէր սիրում որ կանայք իւր դէմը ելնեն քողարկուած:

— Սառա-խաթունը... այդպէս էլ գուշակում էի... իսկ դու, խան, միթէ չճանաչեցիր նրան, հարցրեց թագաւորը:

— Վաղուց է չէի տեսել, շնջաց Ամիրգինէն:

— Քանի վեհափառ Ջահը հիւր է մեր երկրում, խանի աչքերը չեն կարող հասարակ մարդկանց նշմարել. Ջահնշահի փառքը ստուերի մէջ է թողնում նրա ծառաներին ու աղախիններին, յարեց իսկոյն Սառան՝ առաջանալով դէպի թագաւորը և երկրպագելով նրան:

— Բայց խանի աչքերը պիտի նշմարէին Ջահնշահի մօրը, նկատեց թագաւորը ժպտալով:

— Եթէ խանը հաւաստի լինէր թէ շահը չի մոռացել այդ մօրը... վրայ բերաւ Սառան:

— Մոռանալ. երբէք. շահը չի մոռանում արժանիք ունեցողներին: Ես լաւ յիշում եմ թէ՛ ճրպիսի հոգածութեամբ էիր հսկում դու հուղայում ինձ համար պատրաստուող խրախութեանց վրայ. թէ ինչպէս էիր հոգում որ քո եղբօր, Խօջայ-Խաչիկի տանը ամեն ինչ իմ աչքերը տեսնեն քաղցր և հաճոյական: Ես չեմ մոռացել թէ՛ ինչպէս քո մի խելօք ու ազդու խօսքով դու զրկանք պատճառեցիր ինձ... և սակայն այդ զրկանքը փոխանակ տեղի անելու՝ սիրելի դարձրեց քեզ իմ աչքում...— Ո՛վ է ձեզանից այդ դէպքը յիշում, դարձաւ Ջահն իշխաններին:

— Ես չեմ մոռացել, տէր իմ, յառաջեց Ամիրգինէն:

— Պատմիր. թող իշխանները լսեն, ասաց թագաւորը ժպտալով:

— Երբ ես ու Զիլֆըզար խանը առաջին անգամ մը տանք հուղայ՝ որպէս զի այդտեղ ընդունելութիւն պատրաստենք քեզ համար. տեսանք որ տեղացի հայերը ամեն

ինչ պատրաստել էին մեր ցանկացածից աւելի: Բայց երբ ուշադրութեամբ դիտում էինք այդ պատրաստութիւնները՝ տեսնելու համար թէ՛ չկայ արդեօք դրանց մէջ արքայիդ անհաճոյ մի թերութիւն, Զելֆըդար խանը նկատեց:

—Այս չքեղ պատրաստութիւններին պակասում են մի քանի հատ գեղեցկուհիներ, որոնց հայ ժողովուրդը նուէր պիտի բերէ շահին....

Հայոց համար, ըստ երևութին, ծանր ու անսովոր ընծայաբերութիւն էր այդ: Այսուամենայնիւ, նրանք մեր պահանջը մերժելու փորձ անգամ չարին: Ամենալաւ ընտանիքներից ընտրուեցան եօթ գեղանի օրիորդներ, որոնց և, ինչպէս կյիշես, ներկայացրին արքայիդ խօջայ-Խաչիկի ապարանքում....

—Այժմ ես կշարունակեմ, ընդհատեց թագաւորը. — բոլոր ընծաներից աւելի թանկագինն այդ գեղեցկուհիներն էին: Բայց երկու զօրաւոր խաների պատրաստածը, այս տկար կինը յետ խլեց մի խօսքով: Աղջիկները ներկայացել էին ինձ քօղերով: Երբ ես հրամայեցի բանալ դէմքերը, իսկ նրանք դժուարանում էին, Սառա-խաթունը բացականչեց. — «Բացէք երեսներդ. ձեզ հրամայում է թագաւորը և ձեր *եղբայրը*: Երևակայիր խան, այդ *եղբայր* բառը զինաթափ արաւ ինձ. սիրտս այդ ժամանակ քնքոյշ էր և դիւրագգաց: Երբ աղջիկներն իրենց քօղերը բացին, տեսայ որ չքնաղ են հիւրիների չափ: Բայց ես որոշեցի՜ չժառանգել ոչ մէկին: Իմ հիւրընկալ տիրուհին նրանց ինձ «քոյրեր» անուանեց. ի՜նչպէս կարող էի իսլամի համար նուիրական այդ անուններն անարդել... — Այո, խաթուն, դրանք իմ *քոյրերն* են, իսկ դու այսօրուանից կը կոչուիս ինձ *մայր*, ասացի ես հանդիսաբար, և այդ օրից. ահա. այս հայուհին իմ մայրն է:

—Աւաղ, տէր իմ, եթէ իմ վարմունքով զրկանք եմ

պատճառել քեզ, ապա ուրեմն ի դուր եմ պարծենում
[Թէ քո մայրն եմ ես, ասաց Սառան։

— Զրկմիր. ոչ. լաւ է եօթ քոյր ունենալ քան եօթ
կին։ Եօթ քոյրերից սիրուիրը երջանկութիւն է, իսկ եօթ
կանանց գգուանքը՝ դժոխք։ Քոյրն իւր սիրոյ համար
վարձ չի պահանջում, մինչդեռ կինը կ[թոնաւորէ սիրտդ,
եթէ անվարձ [թողես իւր մի աւելորդ գգուանքը։

— Եթէ այդպէս է, ապա քո մայրն աղաչում է քեզ
ծնկաչող...։

Այս ասելով Սառան ծնկան իջաւ [թագաւորի առաջ.
նոյնն արին և իւր հետևորդները։

— Եթէ յանցաւորի համար է խնդիրդ, չի պիտի
լսիմ. ընդհատեց յանկարծ [թագաւորը։

— Քեզ խնդրում են այժմ հազարաւոր մայրեր. քեզ
պաղատում են հազարաւոր քոյրեր. լսիր նրանց, տէր իմ,
նայիր նրանց արտասուքներին, բացազանչեց Սառան՝
ձեռքերը կողկողազին դէպի [թագաւորը տարածելով։

— Լսիր, կին դու. խօսել սկսաւ շահը մեղմով,—
անցեալի յիշատակները ինձ մի փոքր զբաղեցրին և ես
մոռացայ [Թէ՝ ինչո՞ւ համար ես դու այստեղ։ Ես քեզ յար-
գում եմ, իբրև մի կնոջ, որին մի անգամ «մայր» անունն
եմ տուել. ուստի և չեմ կամենում խօսել քեզ հետ խըս-
տութեամբ։ Բայց գիտցիր որ ես չէի խնայիլ նոյն իսկ
իմ հարազատ մօրը, եթէ նա ժտէր ներումն խնդրել ին-
ձանից մի ապիրատի համար. որ իւր [թագաւոր որդուն
անարգել է հրապարակով...։

— Աստուած, որ [թագաւորների [թագաւորն է և հա-
մայն տիեզերքի Արարիչը, ներում է յանցաւորին երբ նա
զղջում է և քաւում իւր մեղքերը։ Յաւանաւոր բահանան
վաղուց զղջացել է իւր արածի համար. իսկ նրա կրած
չարչարանքները քաւել են արդէն նրա յանցանքը։ Ես հա-
մարձակում եմ ներումն խնդրել, որովհետև հաւատում

եմ թէ՛ իմ թագաւոր որդին կցանկանայ հեռակել իւր Արարիչ Աստծուն:

Չահր մի վայրկեան լռեց և աչքերը շուրջ յածելով կարծես, կամենում էր իշխանների ցանկութիւնը գուշակել:

Յանկարծ Չահուլին առաջ գալով՝ կեղծ կարեկցութեամբ ասաց:

—Որքան ցաւալի է, տէր իմ, որ յարգարժան խաթունը իւր խնդիրն առաջարկում է քո երդումից յետոյ: Եթէ նա վաղ ներկայանար...:

—Օ՛հ, անհնարին է, մայր իմ, բացազանչեց շահր, կարծես քնից վեր թռչելով: անհնարին է. ես երդուել եմ Աստուծոյ և իմ իշխանների առաջ: Ես չեմ ներիլ յանցաւորին, մինչև որ նա իւր հաւատը չուրանայ:

—Աստուած կներէ երգմանդ՝ բարի գործ կատարելուդ համար, ասաց խաթունը:

—Անհնարին է, ես երդուել եմ իմ գլխով:

—Հաղարաւոր բերաններ կօրհնեն քեզ սրտագին և քո մեծափառ դուխը ազատ կմնայ չարիքից:

—Ես վերջին խօսքն ասացի. յանցաւորը կամ պիտի իւր հաւատն ուրանայ և կամ նշանակուած օրը գըլխատուի:

—Գթացիր, տէր իմ, գէթ այս թշուառին, որի մահն ու կեանքը գտնուում է քո ձեռքում... այս ասելով խաթունը բարձրացաւ տեղից և առաջ բաշեց պառանքի ետևը կծկուած գեղեցկուհուն:

Վերջինս ծուկ չոգեց թագաւորի առաջ և աղաչաւոր հայեայքը ձգեց գահի պատուանդանին:

—Ո՛վ է սա, հարցրեց թագաւորը՝ հետաքրքրութեամբ դիտելով երիտասարդ կնոջը, որի գեղեցկութիւնը կրկնապատկուել էր դէմքի վրայ ունեցած անոյշ տխրութեան և աչքերում փայլող արտասուքի պատճառով:

—Սա ամուսինն է այն դժբաղդ քահանայի, որին

մեծափառ շահը կամենում է գլխատել, պատասխանեց Սառան։

— Սա լայն աղջիկն է, որ սահմանուած էր Գրբլէյլ-Ալէմի աղիզ-հարէմի համար և որին, սակայն, իմ ձեռքից խլեց յանցաւոր քահանան, յարեց Շահուլսը, գրեթէ շլշնջալով։

Թագաւորն սկսաւ աւելի ևս ուշադրութեամբ նայել գեղեցկուհուն և մի վայրկեան լուռ թիւնից յետ ասաց.

— Սրտանց ցաւում եմ որ ահաւոր երգումն արի. տպա թէ ոչ այս հանրմի արցունքները համար կնեղէի նրա ամուսնուն։

Այս ասելով Թագաւորը վեր կացաւ տեղից և կամենում էր հեռանալ։ Ոչ ոք պատճառը գուշակել չկարողացաւ։

— Լսիր վերջին խնդիրս, տէր՝ իմ, բացագանչեց Սառան։

— Ես հեռանում եմ, որովհետեւ չեմ կամենում հրամայել՝ որ դու հեռանաս... հեռանում եմ, ոչինչ այլ ևս չսեւելու համար. ասաց շահը. Եւ այս խօսքերն արտասանուեցան այնպիսի եղանակով որ Սառա խաթունը յետ քաշուեց երկիւղից։ Բայց նրա փոխարէն գոչեց դէպի շահը երիտասարդ տիրուհին։

— Մեծափառ ալքայ, գէթ ինձ լսիր մի վայրկեան։

— Դու էլ ես կամենում խօսել, դարձաւ Թագաւորը դէպի նորատի կինը։

— Հրամայիր, տէր, որ իմ ամուսնու հետ միասին ինձ ևս գլխատեն, որովհետեւ նրա մահից յետ ես չեմ կարող ապրել։

Թագաւորը յառեց աչքերը երիտասարդուհու վրայ և դիտեց նրան մի վայրկեան. ապա ժպտալով ասաց.

— Դու պատուի ես արժանի ե ոչ գլխատման. ես քո վիճակը կկարգադրեմ և դու գոհ կլինիս ինձանից...։

Այս ասելով թաղաւորը դուրս ելաւ իսկոյն։ Չահուռնը հետեւեց նրան։

Երբ նրանք մտան առանձնարանը, շահը դարձաւ Չահուռնին։

— Այս ի՞նչ հրաշալի գեղեցկուհուց ես զրկել ինձ, բէկ։

— Ո՛չ թէ ես, այլ Ամիրգլինէ խանը, տէր։ Եթէ նոսհանած չլինէր ինձ պաշտօնից՝ այս աղջիկը վաղուց քսպահանում կլինէր։ պատասխանեց Չահուռնը, ուրախանալով որ գէպը յաջողում է իրեն շարախօսել Ամիրգլինէից։

Բայց շահը, կարծես, չսեց բէկի պատասխանը. նա ուրիշ մտքով էր զբաղուած։ Գեղեցկուհու արտասուող աչքերը նրա գուլթը շարժելու փոխարէն՝ ցանկական կրքերն էին վառել։

— Ո՛վ անմիտ երիտասարդութիւն... բացադանչեց նա յանկարծ. ինչպէ՞ս հեշտութեամբ կարողանում էի այն ժամանակ զրկանքներ պատճառել ինձ. որպիսի՞ ունայն պարկեշտասիրութեամբ հեռացրի ինձանից Ջուղայեցի գեղեցկուհիներին, և այն՝ այս պառաւի մի խօսքով... մի՞թէ իրաւունք ունէի այդքան անմտաբար վերաբերուիլ գէպի կեանքը, որ այնքան կարճ է և որն ըստացել ենք Աստծուց լիութի վայելելու համար... Այժմ միայն, երբ արդէն անցնում են առնական տարիքս, ես մտաբերում եմ իմ գործած սխալները և հազիւ կեանքի հաճոյքները զնահատում... ուշ է. այո՛. բայց և այնպէս, դեռ մահը չուտ չի հասնիլ. վայելենք ուրեմն կեանքը, որքան կարող ենք. վայելենք, քանի հրապուրիչ է նա մեզ համար...

— Անշուշտ, տէր իմ, վրայ բերաւ Չահուռնը. — այդ իսկ պատճառաւ խորհուրդ տուի քեզ գալ Աղուլիս։ Բայց ափսո՛ս որ անզգամ քահանան ծածկել է գեղե-

ցիլները մեծագոյն-մասը և այն՝ այնպիսի ճարպիկութեամբ որ իմ հետադուտութիւններն իսկ ապարդիւն անցան.

— Եւսակայն, իւր չար բաղդից, նա չէկարողացել սեփհական գեղեցկութիւնն թագցնել, նկատեց թագաւորը:

Չահուլսը հասկացաւ շահի միտքը և շտապեց հեռացնել նրա ուշադրութիւնը գեղեցիկ տիրուհուց, որին ինքը իւր սեփհականութիւնն էր համարում.

— Այդ գեղեցկութիւն, տէր իմ, անցցրել է արդէն տարիքը. նա արժանի չէ Չահնշահի բարեհաճ ուշադրութեան, ասաց նա հոգածու եղանակով:

— Չահն իւր սեփհական աչքերն ունի, բէկ, մի գուցէ այդ հարսը բեղ էլ է գրաւել, նկատեց թագաւորը ժպտալով:

— Քաւ լիցի, տէր իմ. ես միայն քո հաճոյքի խոնարհ ծառան եմ, պատասխանեց Չահուլսը նոյնպէս ժպտալով:

— Գիտեմ քո գաղտնիքները. Բայց դու անհոգ կ'աց. ես չեմ զրկիլ բեղ: Այդ գեղեցկութիւն միայն մի շաբաթ կ'լայելէ իմ շնորհը. իսկ այնուհետեւ ինքդ կ'արող ես խնամել նրան. ինչպէս որ կ'ցանկանաս: Միայն թէ քահանան շուտ պիտի գլխատուի: Քանի նա այսպիսի գեղեցիկ կ'լին ունի, հարկ չկայ այլ ևս պատիժը յետաձգել:

— Բայց եթէ այդ կ'լինը տհաճութիւն պատճառէ քեզ իւր տխրութեամբ...

— Որքան միամիտն ես. կ'այ միթէ աշխարհում աւելի բաղքը հաճոյք քան այն՝ որ մարդ վայելում է արտասուող կնոջ իւր գրկերում սեղմելով... բացի այդ, բէկ, ես դեռ չեմ պատահել մի կնոջ, որ աւելի ջերմութեամբ չլինէր գրկած ինձ հենց այն պատճառով, որ ես խլել եմ նրան իւր ամուսնուց: Կ'ինը, որ ուժի երկրպագուն է, աւելի է սիրում զիեքը բռնաբարողին քան իւր հաճութիւնը մուրացողին...

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն մենք այդ հարսին ժամանակ կտանք միայն տասն օր:

— Ամուսնու մահը սգալով, հարցրեց թագաւորը:

— Այո:

— Հինդ օրն էլ բաւական է. որքան քիչ լայ նա, այնքան զոհ կլինի մեզանից: Դու այժմ շտապիր, մոռնետիկ չըջեցրու բաղաքում: Վաղը մինչև կէս օր ամեն ինչ պիտի վերջանայ:

— Իսկ եթէ քահանան յօժարուի ընդունել մեր համար:

— Այն ժամանակ թող նա տէր լինի իւր կնոջը, որի փոխարէն, անշուշտ, հիւրիներ կտան մեզ ջէննաթում:

Չահուլսը դուլս խանարհեց Չահին և դուրս գնաց:

ԺԸ.

Մոնետիկի ձայնը լսուեցաւ, նաև, այն թաղում ուր ապրում էին հայր Մատթէոս Երազմուր և պապի նուիրակ՝ հայր Պօղոս Չիտտադինին: Մոնետիկի յայտարարութիւնը՝ Անդրէաս երէցի գլխատման մասին, արդարև, առաջին անգամ դող հանեց նրանց սիրտը: Գերապածառ հայրերը խորհեցին ու զգացին իբրև կարեկից քրիստոնեաներ. բայց այդ առ ժամանակ միայն: Որովհետև քիչ յետոյ հայր Մատթէոսն ապաց.

— Մենք իսկապէս ցաւելու իրաւունք էլ չունինք. «ղի լաւ է այր մի մեռանիցի» ի վերայ ժողովրդեանն և մի ամենայն ազգս կորիցէ:

— Ընդհակառակը, պէտք է որ ցաւենք. որովհետև այդ երէցի մեռնելովն է որ ազգը կորչում է, նկատեց Չիտտադինին:

— Դու ուրեմն չհասկացար ինձ: Ես այս ազգի հո-

գետը և ոչ թէ մարմնաւոր կորստեան մասին եմ խօսում: Զէ որ այս քահանան էր մեր գործունէութեան խոչնդոտը: Բայց ահա նա այժմ բարձոււմ է մէջ տեղից և գործելու ասպարէզը մնում է ազատ...

—Այդպէս էլ հասկացայ ես ուստի և նկատեցի թէ հենց այժմ է կորչում ազգը:

—Ի՞նչպէս. միթէ նա կկորչի, եթէ մեր փարախը մտնէ, հարցրեց Երազմուսը:

—Հենց այդ է ցաւը որ մեր փարախը չի մտնիլ: Որովհետեւ եթէ այդ քահանան հայրենի հաւատի վրայ նահատակուի, նա այնուհետեւ հայոց համար կդառնայ մի պաշտելի սուրբ, մի աննման հերոս, որ իւր անձը զոհել է ժողովրդի փրկութեան: Եւ, ահա, այնուհետեւ նրա խօսածներն ու քարոզածները կդառնան հայոց համար երկնային պատգամներ... դու այլ ևս չես կարող ազատ շրջել քո թեմում կամ քարոզել հայ ժողովրդին՝ դառնալ քո փարախը, որից տէր-Անդրէասը սովորեցրել է նրան հեռանալ: Այդ քահանայի նահատակութիւնը հայ եկեղեցու յաղթանակն է. պէտք է աշխատել արգելք լինել այդ բանին...

Հայր Երազմուսը սկսաւ մտածել: Զիտտադինիի դիտողութիւնը իրաւացի էր: Պէտք էր ուրեմն աշխատել արգելման ճանապարհը գտնել: Եւ ահա մի փոքր լուսութիւնից յետ նա ասաց.

—Եթէ այդպէս է, գերապայծառ հայր, բեզ վրայ ծանրանում է մի օրինական պարտք. դու պիտի աշխատես կատարել այն փութով:

—Այսինքն:

—Այս անգամ ևս դու պիտի հանդէս գաս սրբազան պապի փառաւորեալ անունով: Պէտք է մի անգամ ևս ցոյց տաս հայ ժողովրդին տիեզերական քահանայի գօրութիւնը:

—Ի՞նչ պիտի անեմ, հարցրեց Չիտտադինին՝ հայեացքը սկեռելով հայր Երազմոսի վրայ։

—Ջահին ներկայացել են բազմաթիւ խնդրարկուներ՝ կալանաւոր քահանայի մասին բարեխօսելու։ Ներկայացել են հայոց մեծամեծները, առաջնորդն ու քահանաները։ Ամիրգիւնէ խանը, շահի աւագանին և, մինչև անգամ, Ադուլեցուց կանայքը։ Բայց թաղաւորը մերժել է ամենքին։ Մնում է այժմ որ դու հանդէս դաս սրբազան պապի և Փրանգի ու Սպանիոյ թագաւորների կողմից, (որոնց օրինական նուիրակն ես դու), և խնդրես Ջահաբասից տէր-Անդրէասի աղատութիւնը։ Չահը, հաւատացած եմ, մի հասարակ քահանայի պատճառով չի մերժիլ աշխարհի ամենազօր պետերի լիազօր նուիրակին։ Դու կազատես կախաղանից նրան, որին աղատել չկարողացան բոլորն հայերն ու պարսից աւագանին։ Այդ յաղթանակը կբարձրացնէ հայ ժողովրդի աչքում երիցս երանեալ քահանայապետի անունը և նրա ծառաների, այն է՝ նուաստներիս վարկն ու նշանակութիւնը։

Հայր Չիտտադինին, որ ուշադրութեամբ լսում էր կարգապետին, բանաւոր գտաւ նրա առաջարկութիւնը։

—Արդարեւ, մեր միջամտելու ժամանակն է, ասաց նա։— շահը չի մերժիլ իմ խնդիրը, որովհետեւ նա ինքն է առիթներ որոնում բարեկամութեան ապացոյցներ ներկայացնելու սրբազան պապին։ Մեր յաղթանակն ապահովուած է, գիտեմ. մենք կազատենք քահանային. բայց այդ բարիքը թեթեւակնի չի պիտի վաճառենք։ Դու նախ պիտի տեսնուիս մեղապարտի հետ և խօսք առնես նրանից՝ որ իւր աղատութիւնը ստանալուց յետո՛ւ նա ոչ միայն մեզ դէմ գործելուց դադարէ, այլ և ինքն անձամբ մտնէ ունիթոռների կարգը և ծառայէ մեզ հաւատարմութեամբ։ Այն պայմանով միայն ես կներկայանամ շահին և կազատեմ այդ երէցին կախաղանից։

— Իսկ եթէ նա այդ առաջարկութիւնը չընդունէ:

— Անկարելի է որ դիմադրէ. նա այնքան շատ է տանջուել այս մի եօթնեակում, որ սրտանց կիսափագէ ազատուիլ բանտից և, նա մանաւանդ, անարգ կախաղանից: Աշխարհից բաժանուիլը այնքան էլ հեշտ չէ, մանաւանդ, երիտասարդ մարդու համար, որ յոյսեր, ակնկալութիւններ ունի, որ կարող է կեանքի բարիքները վայելել...

— Իցէ թէ այդ ամենը առ ոչինչ գրեց նա:

— Այն ժամանակ...

Հայր Չիտտադիինն սկսաւ մտածել և չգիտէր ինչպէս որոշել: Մի քանի վայրկեան լուռ խորհելուց յետ՝ վերջապէս ասաց. — այսուամենայնիւ, մենք պէտք է ազատենք երէցին: Դա այնպիսի մի առիթ է, որից չշահուիլը կլինի անմտութիւն: Երէցին ազատելով մենք կկատարենք մի դործ, ձեռք կբերենք մի յաղթանակ, որով թէ սրբազան Պապի անունը կհռչակուի և թէ մեր վարկը հայոց աչքում կբարձրանայ: Այդ յաղթանակը կծառայէ մեզ, նաև, իբրև զէնք, որով մեր ամենից յամառ հակառակորդներն իսկ կընկճուեն:

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն ես մի ժամից կայցելեմ տէր Անդրէին և հարկ եղածը կխօսեմ նրա հետ, ասաց հայր Երազմուր:

— Այո, պիտի այցելես և խօսես լրջօրէն. պիտի աշխատես համոզել... Իսկ ես կերթամ շահի դուռը՝ մեծամեծների հետ տեսնուելու: Անշուշտ վաղ առաւօտ կներկայացնեն ինձ շահին, յարեց Չիտտադիինն:

Քիչ ժամանակից յետ դուրս եկան տանից երկու հայրերը: Նրանցից մինը դէպի բանտն ուղղուեցաւ, իսկ միւսը՝ դէպի Դուռը:

Յրհասական առաւօտը լուսացաւ: Երկինքը պարզ էր և անամպ: Արևը, որ ծագում էր Ալանդէօղի ետևից, իւր պայծառ ճառագայթներով ողողել էր արդէն Ագուլեաց ձորի ձիւնապատ լանջերը և աւանի բոլոր բարձրադիր բնակութիւնները: Չորի խորքը միայն և Դաշտ աւանը մասամբ՝ ծածկուած էին դեռ մշուշով, որ վաղորդեան շողերի առաջ դեղին՝ իսկ ստուերապատ վայրերում կապոյտ գոյն առնելով՝ դարձել էր անթափանցիկ: Ագուլիսում, սակայն, ամենքը ոտքի վրայ էին այդ ժամանակ: Աւանի մէջ տիրում էր անսովոր կենդանութիւն: Փողոցները լցուել էին անցորդներով և մարդիկ ու կանայք՝ ծերեր թէ երիտասարդներ, խումբ խումբ ժողովուած դիմում էին դէպի բանտը: Նրանցից ոմանք գնում էին ծանրաբայլ, ուրիշներն՝ շտապով, բայց ամենքն, առհասարակ, տխուր և յուսահատ: Շաւերն էլ ցասկոտ դէմքով: Որովհետև գնում էին՝ հայ եկեղեցուն ու անուանը հասնելիք անարգանքն իրենց աչքով տեսնելու:

Բանտի առաջ տարածուող տափարակի վրայ կանգնած էր բարձր կախաղան, որի վրայ տակաւին բանում էին հիւսները, ըստ որում գործը նախընթաց երեկոյից սկսելով՝ դեռ ևս չէին աւարտել: Սարվազները խարազանով ցրւում էին ամբոխը, որ հետզհետէ ստուարանալով՝ խոնւում էր կախաղանի շուրջը և դէպի հիւսներն ուղղած լուսանքներով՝ արգելք լինում նրանց լաշխատութեան:

—Անամօթներ, անիծեալներ, ում համար էք այդ կախաղանը շինում:.. ինչու էք պղծում ձեր արհեստը: աւելի լաւ չէ որ այդ ուրաքներով ձեր գլուխը ջարդէք՝ բան թէ դրանցով դեերին ծառայէք: Չգիտէք որ վար-

ձերնիդ դժոխքում պիտի ստանաք, որ ազգ ու ազգատոհմով գեհննը պիտի թափուիք....

Այս և նման լուտանքներ շարունակ ամբոխը տեղում էր դէպի հայ հիւաները. իսկ վերջինները և՛ բանում և՛ արդարացնում էին իրենց.

—Ա՛յ բարի մարդիկ. ա՛յ քրիստոնեաներ. ինչո՞ւ էք մեզ հայհոյում. մենք հօ մեր կամբով չե՞նք եկել այստեղ. մեզ զօրով են դուրս հանել տանից և զօրով էլ քաշ տուել այստեղ. Աստուծոյ սիրուն համար՝ մի անիծէք մեզ, խեղճ բանուորն ի՛նչ անի ֆարրաշ-բաշու հրամանի դէմ. ամեն մէկիս մէջքերին մտրակի տասնեակ հարուածներ են իջել. մեր ցանն արդէն բաւական է, դուք ինչու էք մեզ տանջում...:

Զնայելով այս միջանկեալ արգելքներին՝ այսուամենայնիւ, կախաղանի գործը վերջացաւ. ճուտով եկան մի քանի խումբ զինուորներ, որոնք փայտակերտը շրջապատեցին, որպէսզի պատժի գործադրութեան ժամանակ՝ ամբոխի շարժման առաջն առնեն. Բայց վերջինը շարունակ ստուարանում էր և ընդարձակ տափարակը հետըզհետէ գրաւում. Ագուլիսն ու Դաշտը գրեթէ դատարկուել էին. ամեն ոք ցանկացել էր վերջին անգամ տեսնել անդուգական հովուին, կամ ներկայ լինել նրա հերոսական մահուան: Եւ այդտեղ խռնուել էին ոչ միայն հասարակ մարդիկ, այլև բոլոր նշանաւոր հայերն, իշխաններ, մեկիքներ, դատաւորներ, ամբողջ հայ հոգևորականութիւնը, և, մինչև անգամ, կուսանոցի միանձնուհիք՝ շրջապատուած կանանց բազմաթիւ խումբերով:

Այստեղ էին, նաև, տէր-Անդրէի ծնողներն և նրա երիտասարդ ամուսինը. երեքն էլ վշտահար, ընկճուած և թալկադէմ: Նրանց շրջապատել էին Ագուլիսի ընտիր և անուանի ընտանիքները, որոնք և մխիթարում ու սիրտ էին տալիս նրանց. որովհետև պառաւն ու հարսը չա-

րունակ լալիս և կոծում էին իրենց, Ծերունին միայն անխռով էր։ Եւ թէպէտ նրա զառամեալ դէմքի վրայ ևս գլորում էին արցունքներ, սակայն, նա խրատում էր կընդն ու հարսին՝ բնաւ չվհատուիլ և տրտունջ չյայտնել։

— Մի լաք, ասում էր նա, այլ աղօթեցէք Աստծուն որ ոյժ տայ մեր որդուն՝ բաջութեամբ փորձութեան այս բաժակը ըմպելու։ աղօթեցէք, որ նա արիացնէ Անդրէին անտրտունջ նահատակուելու և մեր եկեղեցու անունը աշխարհի առաջ փառաւորելու։ Մեր որդին, այո՛, կարող էր այսուհետեւ յիսուն տարի ևս ապրել։ բայց նա կմեռնէր առանց իւր համար պարծանաց մի յիշատակ թողնելու։ մինչդեռ այսօր մահ ընդունելով՝ նա դառնում է մարտիրոս և դասում հայոց սուրբերի կարգը... միթէ սրանից աւելի մեծ մխիթարութիւն կարճ է լինել մի ծնողի համար, որ ցանկանում է ունենալ բարեյիշատակ զաւակ...։

Այս խօսքերն, արդարեւ, ազդեցութիւն արին պառաւի և հարսի վրայ։ նրանք լալուց դադարեցին։

Բայց յանկարծ բազուկեցան բանտի դռները և երևաց դահիճների կարմրադղեստ խումբը, որ իւր մէջ առած բերում էր երէցին։ Պառան ու հարսը նշմարեցին նըրանց։ զարհուրեցնող պատկերը կանացի սրտերը խորտակեց։ երկուսն էլ միանուագ ճիշտ արձակեցին և նուազելով ընկան շրջապատող կանանց ձեռքերի վրայ։

Այնուհետեւ ամեն կողմ տիրեց խուլ շշուկ։ «բերում են» խօսքը հնչեց իբր թնդիւն և ժողովուրդը յուզուած՝ ծովի ալիքների պէս, հորդան տուաւ առաջ։

Բայց զինեալ վաշտերը անհող չէին այդ միջոցին։ նրանք խռնուողներին յետ մղեցին իսկոյն, որովհետեւ սկսան անխտիր հարուածել։ Խիզախողները, հարկաւ, յետ փախան տագնապով և կախաղանի հրապարակը մաքրուեցաւ ամբոխից։

Եւ ահա այդ ժամանակ դահիճները եկան, կանգնե-

ցին կախաղանի առաջ: Դահնապետը տէր Անդրէասի թեւից բռնելով՝ հանեց նրան փորրիկ հողակոյտի վրայ, ամենքին տեսանելի կացուցանելու համար:

Բիւրաւոր աչքեր ուղղուեցան այդ վայրկենին դէպի անձնուէր երէցը. բիւրաւոր սրտեր հառաչանք արձակեցին, տեսնելով նրան նիհար, թալկադէմ և դահիճներով շրջապատ: Բայց հոգւոյ արիութիւնը չէր ընկճուած նրա մէջ և այդ ցոլանում էր իւր դէմքի վրայ: Նա ողջունեց ժողովրդին քաղցր ժպիտով և ուրախացաւ՝ լսելով նրա բերանից օրհնութեան մրմունջներ, որոնք ուղղուում էին իւր սիրելի անուանը:

Շուտով առաջ եկաւ պատժարար վերակացուն, որ նստած էր աշխոյժ նժոյգի վրայ և հանելով ծոցից Շահի հրամանագիրը, բարձր ձայնով կարդաց:

Սյդ հրամանագրի մէջ թուած էին երէցի այն յանցանքները, որոց հետ պատմութեանս ընթացքում ծանօթացաւք. ապա որոշուած էր այն անարգ պատիժը, որ կըրում են այդ տեսակ յանցաւորները: Դրա հետ միասին յիշատակուած էր, նաև, շահի կողմից սպասուելիք ներումն ու վարձատրութիւնը, եթէ երէցը յանձն առնէր քրիստոնէութիւնը թողնել և ընդունել մահմեդականութիւն:

Երբ հրամանագրի ընթերցումն աւարտուեց, առաջ եկաւ պարսիկ կրօնապետը, որ մինչ այն կանգնած էր մեկուսի և սկսաւ խօսել երէցի հետ.

—Քաջիշ. դու երիտասարդ ես և դեռ կարող ես երկար ապրել: Գեանքը ամենամեծ շնորհն է, որ Աստուած տուել է մարդուն: Անմիտ է նա, ով չէ կամենում օգտուիլ այդ շնորհից: Լսիր դու ինձ, քեզանից աւելի տալիքով և փորձուած ծերունուս. ընդունիր իմ խորհուրդը, որ բարի է և իմաստուն: Մյստեղ քեզ սպասում են երկու տեսակ վարձատրութիւն. —մինը կախաղանն է, որին արժա-

Նանում են գողերը, մարդասպանները և ամենից անարդ յանցագործները. միւսը՝ արքայական ողորմածութիւնը, որին պիտի հետևին փառք, պատիւ, հարստութիւն և երջանկութիւն: Առաջինը պիտի ընդունես, քրիստոնեայ մնալով. երկրորդին պիտի արժանանաս՝ իսլամը դաւանելով: Խելօր եղիր, ուրեմն, և խնայիր քեզ. պարզէ ձեռքդ դէպի այն վարձատրութիւնը, որ պատուաւոր է և որը պիտի տայ քեզ Մահմեդի սուրբ օրէնքը....

— Ի դուր է յորդորդ, ով մարդ, ընդհատեց երէցը կրօնապետին. եթէ մինչև այսօր կրածս տանջանքները չեն բաղցրացրել իմ աչքում կեանքն ու նրա բարիքները, ապա կախաղանը չի պիտի անէ աւելին: Նա, ընդհակառակը, վերջ կտայ իմ տանջանքներին, որ յաւէտ ցանկալի է ինձ: Ձեր կրօնը սովորեցնում է ձեզ՝ վայելել բարիքներն այս անցաւոր աշխարհում, մերը սովորեցնում է՝ վայելել նոյնը այն կեանքում, ուր ամեն ինչ անանց, ամեն ինչ յաւիտենական է: Ես պիտի հետևեմ իմ կրօնի ուսման. որովհետև նա է բարին և ճշմարիտը: Միակ շնորհը, որ դու կարող ես անել, այդ այն է, որ խորհուրդ տաս քո կրօնի պարծանք եղող այս դահլիճներին՝ վայրկեան առաջ կատարել իրենց վրայ դրուած պարտքը....

— Սյա մարդը չի դադարում հայհոյելուց. հրամայիր կախել նրան, դարձաւ կրօնապետը վերակացուին:

Բայց վերջինս, որ խնայում էր բահանային ոչ միայն նրա երիտասարդութեան և արտաքին գեղեցկութեան պատճառով, այլև նրա համար որ գաղտնի հրաման ունէր՝ ստիպել նրան ամեն կերպ հաւատն ուրանալու, մօտեցաւ քահանային և սկսաւ յորդորել նրան՝ կատարել արքայի ցանկութիւնը:

— Զահն առանձնապէս պատուիրել է ինձ յայտնել քեզ՝ որ խոստացուած վարձատրութեան տասնապատիկը պիտի ստանաս, եթէ իւր ցանկութիւնը կատարես: Արի,

մի յամառիր, խնայիր բեզ. քո ծնողներին ու ամուսնուն
և պաշտիր ընդհանուրի Աստուածը ոչ թէ քո, այլ մեր հա-
ւատով. Դրանով դու ոչինչ չես կորցնիր, բայց կշահես
կարի շատ....

Այս և նման խօսքերով նա երկար յորդորում էր ե-
րէցին. բայց տեսնելով որ սա անյողդողդ է, դիմեց չըր-
ջապատող հայերին.

— Ձեր բոլորի մէջ չկայ այսպիսի մի տղամարդ. ին-
չու գոնէ դուր չէք խնայում նրան. ինչու չէք գալիս և
չէք յորդորում որ թողնէ սա իւր մոլորութիւնը: Մի՞թէ
պատուով ապրելը գերադանց չէ անպատիւ մահից:

Թէպէտ վերակացուն խօսում էր իբրև կենցաղասէր
պարսիկ, այսուամենայնիւ, գտնուեցան և հայեր, որոնք
նրա հրաւերն ընդունեցին և մօտենալով բահանային՝ խօր-
հուրդ տուին նրան՝ ուրանալ հաւատը, գոնէ, առ երես,
որպէս զի ազատուի կախաղանից.

— Մի՞թէ այդպէս չարին և հայ նախարարները, երբ
Յազկերտը նրանց բանտարկեց Տիգրանում, շէնջաց երէցի
ականջին գրագէտ մեկիրներից մինը:

— Այո, մեկը, այդպէս արին հայոց նախարարները,
պատասխանեց Տէր-Անդրէն՝ տխուր ժպտալով. — սակայն
նրանք մի ամբողջ հայրենիք ունէին ազատելու, ուստի և
ուրացան. Բայց իմ ազատելիքը մի թշուառ մարմին է,
որն այսօր կայ և վաղը չե վինիլ: Արժէ արդեօք որ ես
դրա համար իմ հաւատն ուրանամ և, իբր չար օրինակ,
կենդանի շրջեմ իմ ժողովրդի առաջ....

— Առ երես ասացի, տէր հայր, միայն առ երես.
շէնջաց մեկիքը:

— Եւ ոչ իսկ առ երես: Մի՞թէ չես յիշում Քրիս-
տոսի պատուէրը. «որ ուրացի զիս առաջի մարդկան,
ուրացայց և ես զնա առաջի հօր իմոյ, որ յերկինսն է»,
ասաց նա իւր աշակերտներին:

Մեկը կախեց դուկսը և հեռացաւ: Հեռացան նրա հետ և ուրիշները:

Վերակացուն տեսնելով որ ոչ մի յորդոր չէ ազդում քահանայի վրայ, հրամայեց իջեցնել կախադանի կարթերը և ապա երէցին փայտակերտ պատուանդանի վրայ հանելով կանչել տուաւ այդտեղ նրա ծնողներին և ասաց նրանց.

— Ահա մի քանի վայրկեանից ձեր աչքով պիտի տեսնէք թէ՛ ինչպէ՛ս այս կարթերը խրում են ձեր որդու փափուկ մարմնի մէջ. թէ ինչպէ՛ս այս օղակը սեղմում է նրա սպիտակ պարանոցը և մարմինը քաշելով տանում դէպի վեր և անշնչացնելով՝ օրօրում օդի մէջ... պիտի տեսնէք թէ՛ ինչպէ՛ս արիւնը ժայթքում է նրա սիրուն բերանից և գեղեցիկ դէմքը այլակերպուելով՝ սարսուռ է ազդում իւր վրայ նայողին... Խղճացէք ուրեմն ձեր որդուն. խրատեցէք նրան ձեր ծնողական իշխանութեամբ. գուցէ նա թուինէ իւր յամառութիւնը:

Պառաւր, որ հազիւ էր՝ ոտքի վրայ կանգնում. տեսնելով որդուն կախադանի առաջ և շրջապատուած դահլիճներով, որոնցից ոմանք սրերն էին շողացնում, ոմանք՝ կարթերն, ու խեղդանը պատրաստում, չկարողացաւ այլ ևս ոտքի վրայ մնալ. — «Անդրէ, սիրելի զաւակ, մի՛թէ ես քեզ դրա համար ծնեցի...» մրմնջաց նա աղիողորմ ձայնով և թուլանալով ընկաւ գետնի վրայ:

Երէցը հրաման առնելով իջաւ փայտակերտից և ծընկան գալով մօր առաջ՝ գիրկն առաւ նրան:

— Մի տխրիր, մայր, իմ, որ սրա համար ծնեցիր ինձ, ասաց նա արտասուազին. այլ ուրախացիր, որովհետեւ որդիդ մեռնում է՝ միայն ապրելու համար... Երբ ես քո առաջ կարդում էի Շամունէի պատմութիւնը, դու հիանում էիր նրա քաջութեամբ և երանում նրան այն պատճառով՝ որ իւր եօթ որդիներին յորդորեց նահապա-

կուլի հայրենի հաւատոյ համար... ահա հասաւ ժամանակը, մայր իմ, որ դու նմանուիս Չամուռնէին... Օ՛հ, ուրեմն, քաջացիր և օրհնիր իմ ճանապարհը. թող հայ մայրերը օրինակ առնեն քեզնից. թող ամենքը սովորեն սուրբ գործի համար զոհել...:

Երէցի խօսքերը ազդեցին մօր վրայ. նա գրկեց որդուն, սեղմեց կրծքին և լալով ասաց.

— Օրհնում եմ քո ճանապարհը, Անդրէ. գնա մեռիր... Եթէ Աստուած մահ է սահմանել քեզ համար, ապա լաւ է որ մեռնես մեր սուրբ հաւատի համար. գնա, ես չեմ տխրում...:

Երէցը համբուրեց մօրը ջերմազին և խլուելով նրա գրկից, դիմեց ծերունուն:

— Դու ևս, հայր իմ, անշուշտ չես տխրում. ասաց և գրկախառնուեց:

— Տխրի՛ր, քաւ լիցի. ուրախութեան օր է այսօր, Անդրէ. միթէ հայրը կտխրէ՞ իւր որդու անմահութեան համար... օրհնում եմ Աստծուն, որ արժանի արաւ ինձ քեզ հայր լինելու. օրհնում եմ այն օրը երբ դու ծնուեցար. օրհնում եմ այն ժամը, երբ դու շունչ առիր: Դու այն, պատիւ բերիր քո հօրը և փառք՝ քո ազգին. թող օրհնեն քեզ, ուրեմն, բոլոր հայ բերանները. և նրանց օրհնութիւնը ամրացնէ քո սիրտը, արիացնէ հոգիդ՝ աներկիւղ մահուան առաջ դիմելու: Մի օր ծնուել ես, մի օր պիտի մեռնէիր. այս կախաղանը չի պիտի զարհուրեցնէ քեզ. դիմիր դէպի նրան քաջութեամբ և մեռիր անտրտունջ. որպէս զի փառաւորես քո ազգի և եկեղեցւոյ աշունը և դասակից լինիս ան սուրբերին, որոց պատմութիւնը յաճախ կարդում էիր մեր առաջ...:

— Անպիտան ծերուկ, դու դէպի բարին յորդորելու փոխարէն, հակառակն ես գործում. գոռաց յանկարծ վերակացուն, որին հասկացրել էին ծերունու խօսածները,

և դառնալով դահճապետին՝ հրամայեց իսկոյն բաժանել հօրն ու որդուն, որոնք գրկախառնուած՝ հրաժեշտի համբայր էին տալիս միմեանց:

Դահճապետը կատարեց վերակացուի հրամանը և երէցին նորից հանեց փայտակերտի վրայ:

—Այժմ արդէն պատրաստ եմ, արէք ինձ հետ ինչ որ հրամայուած է ձեզ. գոչեց երէցն հանդիսաբար և գօտին լուծելով՝ սկսաւ մերկանալ:

—Մի վայրկեան ևս, և մահը կժօտենայ քեզ. խելօք եղիր և ապրիր... այս խօսքերով նորէն առաջացաւ կրօնապետը և սկսաւ յորդոր կարդալ երէցին:

Վերջինս չէր պատասխանում:

—Առ այժմ մեծ գործ չունիս կատարելու, շարունակեց կրօնապետը, — բարձր ձայնով ասաւ. «լա իլլահը իւլ ալլահ, Մուհամմէդ ռէսուլ ալլահ...» ¹⁾ և ամեն ինչ կվերջանայ:

Երէցը լուռ էր:

—Գրկիր այս խօսքը երեք անգամ, բայց կրկնիր անկեղծօրէն և դու կապրես, պնդեց կրօնապետը:

Երէցը դարձուց երեսը կրօնապետից և ձեռքերը երկինք ամրառնալով՝ սկսաւ բարձրաձայն սուրբ հանդանակը կարդալ. — «Հաւատամք ի մի Աստուած, արարիչն երկնի և երկրի, երևելեաց և աներևութից...»:

Հազարաւոր ժողովուրդը իւր միաւորած ձեռքերն ամբռնալով՝ սկսաւ երէցի հետ նոյն «Հաւատամբը» մըրմնջալ:

Երբ կրօնապետն իմացաւ որ քահանան իւր եկեղեցւոյ դաւանութիւնն է կարդում, բարկացած գոչեց.

—Աղա՛ վէքիլ. այս մարդը փէյզամբարին ու նրա

¹⁾ 24-այ Աստուած բացի Աստծուց, և Մուհամմէդը նրա մարգարէն է:

քարոզած կրօնն է հայհոյում, ինչն էլ չես հրամայում լռեցնել սրան:

Վերակացուի ակնարկելով՝ դահապետը վազեց դէպի քահանան և սուրը շողացնելով նրա գլխին՝ գոչեց.

— Լռիր, թշուառական, ապա թէ ոչ գլուխդ թըռցնում եմ իսկոյն:

Դահապետի սրի հետ միասին մի քանի լուրիչ սրեր ևս շողացին քահանայի շուրջը. բայց նա անթիթիթ ե բարձրաբարբառ շարունակում էր «հանգանակը»:

Եւ որովհետև հրամայուած էր կախել երէցին, ուստի ոչ ոք սրի հարուած չտուաւ նրան. սրերը շողացնում էին միայն վախեցնելու համար: Բայց երէցն անյողդողդ էր:

— Մօտեցրէք կարթերը և խրեցէք դրա կողերի մէջ. իջեցրէք խիղանը և պարանոցն անցրէք. թող այս յամառ բրիստոնեան իւր աղօթքի միւս կէտը կարդայ օգի մէջ... հրամայեց վերջապէս վերակացուն և դահիճները դժոխային եռանդով գործի դիմեցին:

Բայց ահա, հենց այդ վայրկենին, երևաց հեծեալների մի խումբ, որ սպիտակ դրօշը ծածանելով՝ արշաւասոյր դէպի պատժարանն էր դիմում:

Երբ այդ մասին յայտնեցին վերակացուին, նա հրամայեց դահապետին սպասել մի վայրկեան, որովհետև իմացաւ որ եկողները շահի կողմիցն են:

Երբ հեծեալները մօտեցան հրապարակին, դրօշակիրը բարձր ձայնով գոչեց.

— «Կըբէլը-Ալէմից ներումն յանցաւորին»:

Այս խօսքերը դաշտի մէջ հնչեցին իբրև աւետարեր հրեշտակի ձայն. հրճուանքն ու ցնծութիւնը տիրեց բոլորին և ժողովուրդը ոգևորուած աղաղակեց. — «Ապրի թագաւորը. ապրի ճահնշահը...»:

Բայց երէցի դէմքը, որ մինչև այն ժպտուն էր և

պայծառ, յանկարծ մռայլուեցաւ. ներման լուրը, կարծես թէ, հարուստ տուաւ նրան: Եւ ոչ որ չգիտէր թէ ինչն տխրեց նա:

Սակայն պատճառը կարի մեծակշիռ էր: Նա տեսաւ որ հեծեալներին առաջնորդում են հայր Երազմուսը և հայր Զիտտադինին: Նա գուշակեց որ արքայական ներումը ստացուել է նրանց շնորհիւ, ուստի և տխրեց, ինչպէս քաջամարտիկ մի յաղթական, որի ձեռքից յանկարծ խլոււմ են յաղթութեան շքադիր դավինին...

Դրօշակիրը առաջ գալով՝ ներման հրովարտակը յանձնեց վերակացուն: Վերջինս համբուրելով այն՝ բացաւ և սկսեց կարդալ.

«Բարձրեալ է Աստուած, Որին պատկանում է երկ-
« նային թագաւորութիւնը և Որի հզօր աջը հովանի
« է անմահների մէջ բնակող իմ արդար հօր Խու-
« դավենդիի վրայ:

« Ես Մեծ և հզօր Աբաս, թագաւոր Իրանի և Փար-
« սիստանի, Արքայ Էրմէնիստանի և Գուրջիստանի.
« Տէր և հրամայող բոլոր այն երկիրների, որոնք Աս-
« տուծոյ Ամենակարող օգնութեամբ պիտի խոնարհին
« իմ սուրի առաջ.

« յայտնում եմ

« իմ սիրելի հպատակներին՝

« որ զիջանելով խալիֆաների խալիֆ և կաթուղիկոսների
« կաթուղիկոս՝ մեծ և քարձրապատիւ չռովմայ Պապի,
« այլ և Փրանգի և Սպանիայ հզօր թագաւորների արժա-
« նայարգ վէքիլ խալիֆ-Պօղոս Մարիա-Զիտտադինի խըն-
« դիրքին և աղաչանքին, ներում եմ Անդրէաս կոչուած
« հայ քաշիշի գործած մեծ յանցանքը և, ՚ի շնորհս իմ
« հօր, անմահ Խուդավէնդիի, ազատում եմ նրան կա-
« խաղանից. հրամայելով որ այսուհետեւ նա լինի հնա-
« զանդ արժանայարգ վէքիլ խալիֆ Պօղոսին և նրա ըն-

« Լեր՝ պատուարժան խալիֆ Մատթէոս կարգապետին,
« այլ և լինի նրանց խրատների լսող ու կատարող. ու
« բովհետեւ իմ առաջ այդ երկու խալիֆաները երաշխա-
« ւոր են կանգնել իւր համար»:

« Գրուեցաւ Ագուլիսում, իմ թագաւորութեան 31-րդ
« տարում, Ջէմադի-իւ-է-վալ ամսոյ 20-ին չիցրի 1034
թուին»:

Հրամանի վրայ դրօշմուած էր արքայական կնիքը:

Երբ վերակացուն ընթերցումն աւարտեց, պարզեց
հրովարտակը տէր Անդրէասին՝ համբուրելու համար:

Երէցն առաւ այն և առանց փայտակերտից իջնե-
լով՝ հրաման խնդրեց վերակացուից մի բանի խօսք
ասելու:

Վերջինս կարծելով թէ՛ երէցը կամենում է իւր շնոր-
հակալիքը յայտնել մարդասէր Ջահին, իրաւունք տուաւ
նրան խօսելու:

— Ժողովուրդ հայոց. գոչեց նա բարձրաձայն. — ան-
շուշտ ուրախացաք որ Արեգակնափայլ Ջահը ներեց ինձ
իմ յանցանքը. և այդ՝ շնորհիւ խալիֆների խալիֆ և
կաթուղիկոսների կաթուղիկոս, Հռովմայ պապի նուիրակ
Ձիտտադինիի: Անշուշտ ձեզանից իւրաքանչիւրը շնոր-
հակալ եղաւ իւր սրտում գերապատիւ հօրը իւր մարդա-
սէր արարքի համար:

«Այժմ ինձ լսեցէք»:

«Երէկ երեկոյ այցելեց ինձ բանտում ունիթոռների
կարգապետ հայր Մատթէոս Երազմոսը և առաջարկեց
ինձ՝ թողնել իմ հարազատ հայադաւան եկեղեցին և մըտ-
նել ունիթոռների կարգը, ընդունել կաթուղիկութիւն,
հպատակել պապին և նրա նուիրակ եպիսկոպոսի միջ-
նորդութեամբ ստանալ իմ ազատութիւնը»:

«Ուրեմն, նա ինձ առաջարկում էր այն, ինչ որ ին-
քը, մեծափառ շահը: Մինը պահանջում էր՝ թողնել բրիտ-

տոնէութիւնը և լինել մահմեդական. միւսը առաջարկում էր՝ թողնել հայութիւնը և և լինել կաթոլիկ... Արդեօր այս երկու առաջարկներն էլ միևնոյն կշիռը չունին, երկուսն էլ միաժամանակ չէին պահանջում որ ես դաւաճանեմ իմ ազգին, իմ հայրենական եկեղեցուն: Հարկաւ այդպէս է: Ուստի ես բացէ ի բաց մերժեցի հայր Նրադմոսին և նախատեցի նրան՝ իւր անարգ առաջարկի համար: Բայց ահա. ինչպէս տեսնում էք, պապի իմաստուն ծառաները չեն գոհացել իմ մերժմամբ. նրանք խնդրել և ստացել են շահից իմ ազատութեան հրամանը, որպէս զի կարողանան ձեզ ասել թէ՛ «տեսէք, հայեր, որքան հզօր և կարող է պապը, որքան մեծ ու անսահման է նրա իրաւունքը. — այն մահապարտը, որին ազատել չկարողացին բոլոր հայերը ու պարսից աւագանին, ազատեց մի Զիտտադինի, լոկ հռոմայ պապի անունով... Եկէք, ուրեմն, հայեր, խոնարհեցէք այդ զօրութեան առաջ, թողեցէք ձեր ազգութիւնը, ձեր եկեղեցին, ձեր լոյս հաւատը, սուրբ էջմիածինը և դարձէք ծառայ հռոմայ գահին...»: Օ՛հ և օ՛հ հայոց ժողովուրդ. մի ուրախանաք այս նենգամիտ շնորհով, որն այսօր մի հոգի փրկելով՝ վաղը հարիւրը պիտի կորցնէ. այսօր մի տէր-Անդրէաս ապրեցնելով՝ վաղը նման տասին պիտի մեռցնէ, — չեմ ասում սրով, այլ հոգւով ու սրտով...: Մի ընդունէք ուրեմն այս շնորհը. մի գոհանաք այս մարդկանց ձեզ արած ծառայութեամբ, զի «հաց անօրինին կոպտով ընու զբերան»: Զոհեք տուէք աներկիւղ, եթէ այդ պահանջում է ձեր եկեղեցւոյ ազատութիւնը. թողէք որ տէր-Անդրէասները մեռնին, եթէ անհրաժեշտ է որ նրանց ժողովուրդը ապրի: Եթէ մեր հոյակապ նախարարները, աշխարհային գանձերով ճոխացած իշխանները գոհում էին իրանց անձը եկեղեցւոյ և ժողովրդի փրկութեան համար, ապա ով է տէր-Անդրէասը, որ փախուստ տայ այդ պարտից...:

Եթէ հայոց եկեղեցին խաչում է ամեն օր. եթէ հայոց կաթողիկոսը կապում է շղթաներով, ինչո՞ւ նրա սպասաւորը ազատ պիտի չըջի. Աստուծոյ լոյսն ու արեւը ազատ վայելէ...: Այո, ես կ'ամենեմ. և իմ մահը թող անէծք լինի այն հայի համար, որ իւր ազգն ու եկեղեցին դաւաճանելու գնով կ'ցանկանայ ապրել...:

«Իսկ դուք, ո՞վ պատուելի հարք, տէր-Մատթէոս Երազմոս և տէր Պօղոս Մարիա-Չիտտադինի, որ առաքուած էք այստեղ հայոց եկեղեցին քանդելու և նրա աւերակների վրայ հռովմայ դրօշը բարձրացնելու, գիտացէ՛ք՝ որ ոչ միայն անարգ դործ էք կատարում, այլ և վաստակում էք ի դուր: Զի հայոց եկեղեցին զօրաւոր է և նա իւր հիմքը փորող բազումները կ'ջախջախէ: Նա զօրաւոր է ոչ թէ աշխարհակալ արքաների պաշտպանութեամբ, այլ իւր անձնուէր որդւոց նահատակութեամբ. և նա չի ընկճուիլ, չի յաղթահարուիլ, թէկուզ հռովմայ պատը և ֆուսքի թագաւորները՝ քրիստոնէութեան թըշնամի ճահաբասի հետ միացած աշխատեն նրան կործանելու համար: Կգայ ժամանակ, երբ մեր այս Սիւնիքում, ուր դուք այսօր հաստատուել և ամեն մի կողմ ցանցեր էք սփռել, ձեր հետքն անգամ չի երևալ, և հայոց հայրենական եկեղեցին կլինի միակ հովանաւորողը իւր հաւազատ զաւակներին:

«Յո՛ւ, ուրեմն, յետ վերցրէք ձեր բերած հրովարտակը. դժպիսի են ինձ ձեր շնորհն ու բարիքը. խարդախեալ փրկութիւնից աւելի՝ ես մահն եմ գերադասում...:

Այս ասելով՝ երէցը պատառոտեց արքայական հրամանագիրը և պատառները ցրուեց օդի մէջ:

Մի յանկարծական աղաղակ բրդեց չորս կողմը. Հայերը սարսափեցան, պարսիկները կատաղեցին և կրօնաւորներն սկսան հայհոյանք տեղալ մեղապարտի վրայ:

Դահճապետը, որ մինչ այն անուշադիր էր դէպի ե-

րէցի խօսածները, որովհետեւ հայերէն չէր հասկանում, տեսնելով հրովարտակի պատառոտիլը, հանեց իսկոյն դաշոյնը և խոյացաւ քահանայի վրայ:

— Այդ լինչ յանդգնութիւն է, գարշելի արարած, գոչեց նա զայրագին և դաշոյնը թափով երէցի փորը խրեց: Քահանայի աղիքը դուրս թափեցան իսկոյն: Երէցը, որ տակաւին կանգնած էր անյողդողդ, սկսաւ ձախ ձեռքով արիւնշաղախ ընտերքը ժողովել փորի մէջ, իսկ աջով խաշակներել երեսը և աղօթել:

Դահիճներն անընդհատ հարուածներ էին տալիս խաշակներող ձեռքին և աղօթող բերանին. բայց նա անշարժ էր: Թուում էր թէ մարմինը, որի վրայ հարուածներ էին տեղում, այլ ևս իրենը չէր, թէ հոգին անզգայ էր մարմնոյ տանջանքներին:

Վերջապէս մօտեցաւ պատժարար վերակացուն և հրամայեց կախաղան հանել նրան:

— Այո, կախեցէք, բայց ոչ իբրև հասարակ յանցաւորի. այլ իբրև մեծ ոճրագործի. կախեցէք գլխիվայր, որպէս զի տանջանքը ժամերով տևի. հրամայեց նա:

Դահիճներն իսկոյն գետին գլորեցին երէցին և սրերով պատառեցին նրա սրունքների ջիղերը, ապա երկաթէ կարթերը նրանց մէջ անցցնելով քաշեցին դէպի կախաղան:

Այսպիսով թշուառ գոհը գլխիվայր կախուած՝ ճօճում էր օդի մէջ. իսկ փորոտիքը թափուելով ծածկել էին կուրծքը, որով նա նմանում էր սպանդանոցում կախուած մորթաղերծ ոչխարի. միայն այն զանազանութեամբ՝ որ վերջինս անշնչացած լինելով չէր զգալ իւր ցաւերը, մինչդեռ կախուած երէցը հեծում էր սոսկալի տանջանքների ներքոյ: Եւ նրա հեծութեան ձայնակցում էր ժողովուրդը լալագին հառաչելով: Այն իսկ պատճառով վերակացուն հրամայեց ցրել ամբոխը, որպէս զի

գրգռում չառաջանայ: Զինեալ վաշտերը կատարեցին տը-
լած հրամանը: Իսկ զրահաւորների մի ուրիշ խումբ
կախաղանը շրջապատեց՝ երէցի մահուան սպասելով:

Սակայն այդ մահը շուտ չհասաւ: Արի նահատակը
ծանր ու սոսկալի տանջանքներ կրեց. բայց կրեց ան-
տրտունջ և իւր հեծութեանց մէջ անգամ Աստուծոյ ա-
նունն օրհնելով:

Արեւ մայր մտնելու մօտ նա իւր արդար հոգին ա-
ւանդեց:

Երբ ձահն այս բոլոր եղելութիւնն իմացաւ, կատա-
ղեց ինչպէս վիրաւոր գաղան և իւր հրովարտակի անար-
գանաց վրէժը հրամայեց առնել նահատակի դիակից:

— Գցեցէք նրան շինութիւններից դուրս, բաց դաշտի
վրայ. ոչ ոք թող չհամարձակի ամփոփել այդ դիակը.
մինչև որ շներն ու գիշերային գաղանները չցրուեն նը-
րան ամբողջապէս, հրամայեց շահը և այդ հրամանը
կատարուեցաւ իսկոյն:

Նահատակի մարմինը վերցնելով կախաղանից՝ ձգե-
ցին հեռու, ամայի դաշտը:

Բայց հայերն՝ անմիջապէս պահապաններ կարգեցին,
որպէսզի նրանք գիշեր ու ցերէկ հսկեն դիակի վրայ, մին-
չև որ մեծամեծները յաջողեն հրաման առնել շահից սուր-
բի մարմինն ամփոփելու համար:

Ի.

Անցաւ հինգ օր և սակայն նահատակի դին դեռ
անթաղ ընկած էր ամայի դաշտի վրայ: Հայերի խնդիրն
և աղաչանքը մնում էր անուշադիր: Ժողովուրդը հեռ-
ըզհեռէ յուզուում, գրգռուում էր: Մելիքները դիմեցին Ա-
միր գիւնէին և խնդրեցին նրան՝ գգուշացնել շահին, որ

պատճառ չդառնայ անտեղի յուզմանց, գուցէ և կոտորածի, որովհետև ժողովուրդը սաստիկ սրտմտած էր իրեն հասած անարգանքի համար և կարող էր հեշտութեամբ անխոհեմ քայլեր անել:

Քայց շահը ոչ միայն անուշադիր թողեց խանի խնդիրը այլ և հայերին աւելի կսկծեցուցանելու համար հրամայեց Չահուլսին հարեմ լքելու տէր-Անդրէասի կնոջը:

— Թող տեսնենք այժմ թէ՛ աղուէսների զայրոյթը ինչ մնաս կարող է տալ ահաւոր վազրին, որ իւր բաղցը յագեցնելու համար՝ աւերում է նրանց՝ խաղաղ ընտանիքը, ասաց շահը ծիծաղելով:}

Քայց Չահուլսին, որ աւելի հեռատես էր, այլ և, ծանօթ հայերի գրգռուած դրութեան, յարմար չգտաւ անձամբ դիմել քահանայի տունը, կամ այնտեղ ուղարկել իւր մարդկանցից մէկին, որովհետև հաւատացած էր, որ անդ նպատակաւ խցածորի թաղը մտնող պարսիկը կենդանի չէր մնալ. զինու զօրութեամբ տիրուհուն դուրս հանելն էլ անխոհեմութիւն էր համարում: Այդ պատճառով նա որոնեց և գտաւ մի պառաւ թրբունի, որ մեծ հմտութիւն ունէր երիտասարդուհիներ կախարդելու և յայտնելով նրան շահի ցանկութիւնը պատուիրեց զնալ քահանայի կնոջ մօտ և ամեն հնար գործ դնել համոզելու նրան՝ զալ շահի կոչին:

Պառաւը, որ յոյս ունէր մեծ պարգևներ ստանալու, յանձն առաւ գործը ուրախութեամբ: և զիմեց քահանայի տունը:

Նորատի այրիին նա գտաւ միայնակ, ուստի և ըսկըսաւ խօսել հետը անմիջապէս, քայց ճարտար զգուշութեամբ:

Ամենից առաջ նա ցաւ յայտնեց տիրուհուն՝ նրան հասած դժբաղտութեան համար. ապա մխիթարական

չատ խօսքեր խօսեց և վերջը, երբ այրիին գտաւ բաւական ամօրուած, յայտնեց իւր գալստեան «բարի» նպատակը:

Մանկամարդ տիրուհին, որ դեռ երէցի բանտարկութեան օրերու և շափազանց շատ լացել էր սիրած ամուսնու համար և իւր վիճակը դառնապէս ողբացել, բահանայի նահատակութիւնից յետ՝ գտնուած էր մի անբնական դրութեան մէջ: Նա, կարծես, այլ ևս չէր զգում իւր ցաւը: չէր լալիս առաջուան պէս. արտասուքի աղբիւրները ցամաքել էին նրա աչքերում և ներքին գոհունակութեան մի զգացում պայծառացրել էր դէմքը: Նա այլ ևս չէր մասնակցում սկէսուրի կամ սկեւրայրի ողբերին և չէր ընկերակցում նրանց, երբ վերջիններս լալով դիմում էին իշխաններին՝ սիրեցեալ որդու մարմինը ամփոփելու հրաման հայցելու: Վարդիթերը զբաղուած էր մի ուրիշ և, իւր կարծիքով, աւելի մեծ գործով...: Թագաւորի անօրէն բռնութիւնը, աղբին ու եկեղեցուն հասած անարգանքը և այդ ամենի առաջ անմռունջ խոհարհող հայերի փոքրօգութիւնը յանդուգն միտք էր ծնեցրել մանկամարդ կնոջ մէջ.—նա մտածում էր վրէժխնդիր լինել իւր շուրջը կատարուող բռնութեանց համար...:

Բայց միթէ կարող էր: 2է՞ որ դա մի երազ, նեարդների գրգռումից առաջացած մի ցնորք էր: Ո՞վ էր կինը. ի՞նչ կարող էր անել նա ... Միթէ բռնութեան այդ օրերում, երբ ամենից զօրաւոր բազումները մնացել էին անշարժ, մի թոյլ էակ պիտի յանդգնէր վրէժխնդրութեան համար մտածել: Հարկաւ, ոչ: Բայց և այնպէս, Վարդիթեր տիրուհին զբաղուած էր այդ մտածութեամբ:

Այն օրից սկսած որ նա երազում տեսել էր թէ՛ Շահառուի բէկը իւր գլխի զարդը պսկելով փախչում է նա միշտ երկիւղի ու վարանման մէջ էր լինում, որովհետեւ գուշակում էր՝ որ այդ մարդն, անշուշտ, մի չարիք

պիտի բերէ իւր գլխին: Եւ ահա, երբ այդ գուշակութիւնը իրականացաւ, ծանրադոյն վշտերի հետ միասին՝ ծընունդ առաւ նրա սրտում և այս տարօրինակ, կնոջ հոգուն անընտել զգացումը, որն և հետզհետէ նրա ամբողջ էութիւնը գրաւեց: Մանաւանդ երբ իմացաւ թէ շահը հրամայել է անթաղ թողնել նահատակին, թէ նա մերժում է ամեն միջնորդութիւն, էլ տկար հոգին ապստամբեցաւ բռնութեան դէմ: Կնոջ քիչ մտածող գլուխը և շատ զգացող սիրտը համաձայնութեան եկան՝ կատարելու մի գործ, որին չէին ժողում ձեռնարկել առնական խոհուն գլուխները: հեռատեսութեամբ չափելով իրենց տրկարութիւնը և հակառակորդի զօրութիւնը և, հետևապէս խնայելով այն զոհերը, որ պիտի տային՝ իրենց անխորհուրդ ձեռնարկութեամբ:

Բայց մանկամարդ տիրուհին լինչ ունէր կորցնելու: 2է՝ որ իւր միակ հարստութիւնը, միակ երջանկութիւնը իւր փառքն ու պարծանքը առել, տարել էին և նա այժմ նստած էր իւր տան աւերակների վրայ... աւելի լաւ չէ՞ր թողնել աշխարհը և գնալ իւր սիրած հոգու ետեւից: Եւ նա, այո, որոշել էր մեռնել: Նա չէր կեղծել շահի առաջ՝ ասելով թէ՝ «իմ ամուսնու մահից յետ ես չի պիտի կարենամ ապրել»:

Բայց նա ուզում էր նախ հերոսանալ և ապա թէ մեռնել: Նա կամենում էր նախ սատակել այն հրէշին, որ իւր տունը կործանեց և ապա թէ բռնել այն ճանապարհը, որ տանում էր սիրելու մօտ...:

Այո իսկ պատճառով երբ պառաւ թրքուհին Ձահուխից բերած նորութիւնը յայտնեց, մանկամարդայրին իւր սրտում ուրախացաւ: որովհետեւ նրա առաջարկութիւնը շահաւոր գտաւ իւր նպատակի համար: Բայց նա սկզբում կեղծեց, իբր թէ, չէ կարող շահի «երջանկացնող» առաջարկն ընդունել՝ իւր վշտի մեծութեան և վեր-

քերի տակաւին նոր լինելու պատճառով. եւ երբ պառաւր իւր բաղցր զրոյցներով սկսաւ համոզել նրան թէ՛ արքայական առատ շնորհները շուտ կմոռացնեն իրեն իւր վշտերը, թէ պէտքէ փութալ օգուտ քաղել շահի բարեհաճ տրամադրութիւնից, ապա թէ ոչ ընդգիմութիւնը ոչ միայն նրան բարիքներից կզրկէ, այլ և, կարող է չարիքներ հասցնել. տիրուհին ասաց.

— Զկայ ինձ համար աւելի մեծ բաղտաւորութիւն, քան մեծավառ շահնշահի շնորհին արժանանալը. Բայց ես՝ չեմ կարող ելնել այստեղից քո ընկերակցութեամբ, որովհետեւ ազգակիցներս կքարկոծեն ինձ. ես կգամ Զահուխ լէկի մօտ միայնակ, սակայն ոչ իմ հագուստով, այլ ծպտեալ. Այդ պատճառով խնդրում եմ յայտնել իմ կողմից բէկին, որ նա ինձ համար պատրաստել տայ մի ձեռք զինուորական հագուստ և ուղարկէ այն քո ձեռքով. Այդ (շորի մէջ ոչ որ չի ճանաչիլ ինձ, (մանաւանդ որ հայերը հեռու են պտտում զինուորներից) ուստի և ապահովապէս կմտնեմ ես բէկի մօտ. Այնուհետեւ թող նա ինքը ներկայացնէ ինձ շահին ինչ ձևով որ կկամենայ.

Տիրուհին պառաւին աւելի յիմարացնելու համար՝ խնդրեց որ նա անձամբ իւր չափը վերցնէ, որպէս զի պատրաստուելիք հագուստը մեծ չգայ վրան և չմատնէ իրեն. Բացի այդ, նա պատուիրեց խնդրել Զահուխին որ իւր գալու ժամանակ հեռացնէ տան բակից բոլոր զինուորներին, որպէս զի վերջիններս իւր ներս գալը չնկատեն.

Երբ կնոջ հոգեկան աշխարհը մի գօրեղ ցնցումից ենթարկում է՝ յեղաշրջման, (բարւոյ առթիւ լինի այն թէ չարի), այլ ևս նախկին ունակութիւնները դադարում են նրա սրտի վրայ իշխելուց. նոր զգացումներին առաջնորդում է նոր աշխարհահայեացք և նա հանգիստ խղճով գործում է այն՝ ինչ որ բուռն զգացմունքները

թելադրում են իրեն։ Այդ դէպքում յաճախ նա ոտք է կոխում ոչ միայն համեստութեան, այլ և, առաքինութեան վրայ. կամ, ընդհակառակը եթէ, մոլի է, կարի եռանդով փարում է առաքինութեան, եթէ երկչոտ է, արիութիւն է զգենում և այդ բոլոր դէպքերումն էլ խիղճը մնում է խաղաղ, որովհետև զգացումները չընջում են նրա ականջին թէ՛ այժմ է նա միայն «լաւագոյնը» գործում։

Անհայտ օրինակ հոգեկան յեղաշրջման պէտք էր վերադրել և մանկամարդ այրիի վարմունքը։

Երբ պառաւը աւետեց Զահուլսին Վարդիթեր «հանրմի» համաձայնութիւնը, բէկն ուրախացաւ և յիշեց իսկոյն շահի կանանց մասին յայտնած կարծիքը։ — «Իմ տէրը չի սխալւում, շնջաց նա ինքն իրեն, կնոջն, արդարև, կարելի է հրապուրել նոյն իսկ, իւր ամուսնու դադարի առաջ...»։

Եւ բէկն իսկոյն դերձակ կանչել տալով՝ հրաժայեց որ մի ատուր մէջ խնդրուած հագուստը պատրաստեն։

Հետևեալ առաւօտ պառաւը տիրուհուն յանձնեց մի կապոց, որի մէջ գտնւում էին թէ՛ պատրաստուած շորերն, որոնք շահի թիկնապահների տարազն ունէին, և թէ՛ արծաթեայ մի կամար, ֆգեղեցիկ դաշոյն և մի թեթև կաճեայ, որով նորատի գինուորականը պիտի ծածկուէր։

Այս ամենը տեսնելով՝ տիրուհին հրճուեցաւ. նա, մինչև անգամ, մոռացաւ իւր վիշտը ընդունելով թէ՛ վրէժն արդէն լուծուած է։

Այնուհետև նա սկսաւ իւր կատարելիք գործի համար պատրաստուիլ։ Եւ թէպէտ իւր կեանքում սուր չէր առել ձեռք և չգիտէր իսկ թէ՛ ինչպէս պէտք է հարուածել՝ մահ պատճառելու համար. այսուամենայնիւ համոզուած էր թէ պիտի սպանէ Զահուլսին, որին իւր դժբաղտութեան միակ պատճառն էր համարում։

Բայց որպէս զի իւր հարուածի մէջ չվրիպէ, նա կանչեց իւր մօտ ծերունի ժամահարին, (որ եկեղեցու բակի ձիւնը սրբելուց յետ՝ պատրաստուում էր մտնել իւր խօցը), որպէս զի նրանից մի քանի բան սովորէ։ Ծերունուն, 'ի հարկէ, նա չի պիտի յայտնէր զաղտնիքը. բայց կարող էր նրան խօսեցնելով իւր նպատակին հասնել։

—Արի, մահտեսի, տաքացիր, ձեռներդ սառած կլլինին. յետոյ բան պիտի հարցնեմ. ասաց տիրուհին, երբ ծերունիը մտաւ նրա մօտ։

—Այո, շատ աշխատեցայ. մեծ ձիւն կար բալոււմ. մինչև որ հաւաքեցի, ձեռքերս փետացան... Բայց ի՞նչ ժամանակ է իմ տաքանալու մասին խօսել. քո վիշտն այնքան մեծ է, տիրակիին, որ ես զարմանում եմ թէ ի՞նչպէս ես կարողանում ուշադրութիւն դարձնել ինձ վրայ...։

—Այո, մահտեսի, շատ է մեծ. և հենց բոլոր օրը դրա վրայ եմ մտածում։ Բայց մի հանգամանք մտաւանջութիւն է պատճառում ինձ. նրա համար եմ բեզ կանչել...։

—Ինչ հանգամանք. հարցրեց ծերունիը հետաքրքրութեամբ։

—Ասում են որ լուսահոգին մի բանի ժամ շարունակ կենդանի է մնացել կախաղանի վրայ. ի՞նչ է դրա պատճառը. չէ՞ որ դահճապետը պատառած է եղել նրա փորը, ինչո՞ւ նա իսկոյն չէ հոգին աւանդել...։

—Ինչո՞ւ համար ես այդ հարցնում։

—Գամենում եմ պատճառն իմանալ. այդ բանը անհանգստացնում է ինձ։

—Դու երևի կասկածում ես նահատակի արդար լինելու մասին, բացականչեց ծերունիը յուզուելով։

—Քա՛ւ լիցի... Բայց, ուզում եմ իմանալ. բացատրիր ինձ պատճառը, աղաչում եմ։

—Միշտ այդպէս է լինում, երբ պատառում են փո-

րի թաղանթը. բայց թէ դաշոյնը հասած լինէր լեարդին...

— Իսկոյն կմեռնէր այնպէս չէ.

— Այո, իսկ թէ հարուածը ուղղէին սրտին...

— Ի՞նչ կլինէր այն ժամանակ.

— Այո, երանի՛ր թէ այդպէս էլ անէին... յարեց ծերուկը և ձեռքով աչքի արտասուքը սրբեց.

— Բայց ի՞նչ կլինէր այն ժամանակ. կրկնեց տիրուհին իւր հարցը.

— Մահն իսկոյն կհառնէր և խեղճը չէր տանջուիլ.

— Ինչպէս. որտեղ է լինում սիրտը, հարցրեց տիրուհին հետաքրքրութեամբ.

— Այստեղ. ձախ ծծի տակ. ցոյց տուաւ ծերունին. — բաւական է որ դաշոյնը հինգ մատնաչափ խրուի այստեղ, և մարդ իսկոյն կանշնշանայ.

— Իսկոյն.

— Այո. մինչև անգամ ձայն արձակել չի կարող.

Տիրուհին հասել էր նպատակին. նա շուտով զրոյցը վերջաւորեց. Եւ երբ ծերունին մարմինը տաքացնելով դուրս գնաց սենեակից, ինքը սկսաւ հագնուիլ.

Մի քանի ժամից յետ ս. Յովհաննու բաիից դուրս եկաւ մի մանկահասակ զինուոր, կահեայով ծածկուած և մորթէ գլխարկը աչքերին քաշած. Առանց անցորդների պատահելու՝ նա ուղղուեց դէպի փողոտան և արագ քայլերով Չահուկս բէկի տան ճանապարհը բռնեց.

Բէկը գործ էր դրել ամեն զգուշութիւն, որպէս զի ծպտեալ թիկնապահին ոչ ոք չպատահի. նա հեռացրել էր բակից նաև զինուորներին, որոնց սրատես աչքից չէր կարող թաքչել «կինը», թէկուզ նա հագուած լինէր զինուորական տարազով. Իսկ ինքը նստած պատուհանի առաջ՝ անհամբերութեամբ սպասում էր «ներան»:

Սակայն այդ սպասելը իւր մէջ ունէր, նաև, մի անհանդստութիւն, որից, մինչև անգամ, բաբախում էր բէկի սիրտը... Նա սպասում էր «նրան» այնպէս, ինչպէս իւր կեանքում չէր սպասել ոչ որի։ Բաղմասորտիկ ճաշը, որ նա վայելել էր՝ համեմած հայկական շարաքով, գրգռել էին նրա հեշտասիրական զգացումները։ Նա պատկերացնում էր իւր երևակայութեան մէջ այն վայրկեանը, երբ ներս պիտի մտնէր տենչալի գեկեցիկուհին, այն ըոպէն՝ երբ ինքը պիտի գրկէր նրան և շահին ներկայացնելուց առաջ՝ յագեցնէր վաղուց հետէ ունեցած իւր տենջանքը...

Եւ ահա, վերջապէս, տան բակը մտաւ սպասուած հիւրը և թեթեւ քայլերով մօտեցաւ մուտքին։ Չահուսիւր դիմաւորեց նրան ժպտերես։

«Մանկահասակ թիկնապահ», որ մինչև բէկի տունը հասնիլը ծանր տագնապներ էր անցուցել, մերթ արիացել, մերթ վհատուել էր, մերթ յուզմունքից քրտնել, մերթ երկիւղից դողդացել էր. տան բակը մտնելուն պէս քաջացաւ. աներևոյթ մի ոյժ, կարծես, զօրացրեց նրան. «արագ և հաստատուն բազկով»։ Հնչաց, ասես, մինը նրա ականջում. և նա ներս ընկաւ իբրև մի մարմնացեալ սրտմտութիւն։

Բէկը, որ զմայլած էր տիրուհու կերպարանքին, ըստ որում այրական հագուստի մէջ նա աւելի էր գեղեցկացել. նրա դէմքի այլայլութիւնը վերագրեց նրա ամօթխածութեան, և այդ հանգամանքը աւելի ևս գրգռեց իւր հեշտասիրութիւնը։

— Ով Ալ-Ֆէննաթի փէրի, վերջապէս դու ինձ մօտ ես, բացականչեց նա յափշտակութեամբ և այն ինչ պազշտ հայեացքը այրիի աչքերին ուղղած՝ տարածել էր թևերը նրան գրկելու համար, երիտասարդուհին արագութեամբ բարձրացրեց դաշոյնը, որ մերկացրած, պահած էր կա-

ճեպի տակ ու ամենայն ուժով խրեց բէկի կուրծքը: Անակնկալ հարուածը իջաւ ուղիղ սրտին: Գարծես ծերունու խօսքն էր, որ ներշնչաբար դաշոյնը ուղղեց յարմար տեղի վրայ: Բէկը, որ յետ բաշուելու միջոց չունեցաւ, հազիւ մի հառաչ արձակեց և ճարպոտ դէմքը ծամածուելով գլորուեցաւ յատակի վրայ:

Վարդիթերը, որ մինչ այդ արիութիւնը չէր կորցրել, դուրս բաշեց դաշոյնը բէկի պարարտ կրծքից և դնելով այն պատեանի մէջ, մի վերջին, վրիժառու հայեացք ձգեց մեռնողի վրայ և արագ քայլերով դուրս գնաց այգետղից:

Բակում նրան պատահեց սպասաւորներին մինը, որը, սակայն, ուշադիր չեղաւ իրեն: Ուստի և այլին խոյս տուաւ անարգել:

ԻԱ.

Յանդուգն սպանութեան լուրը հասաւ շահին և սարսափեցրեց նրան: Ու՛վ կարող էր, արդեօք, ձեռք բարձրացնել արքայի սենեկապետի վրայ.— այս էր առաջին հարցը որ նա արաւ, երբ աւագանին շրջապատեց իրեն: Եւ սակայն ստացած պատասխանները չգոհացրին նրան: Միակ ճշմարտութիւնը, որ բաւորը միաբերան հաստատեցին, այն էր՝ որ ասում էին թէ՛ Ջահուլսի բնակարանից շտապաւ հեռացողը եղել է արքայի թիկնապահներից մինը:

Այդ պատճառաւ ինքը Ջահաբասը անձամբ հարցաքննեց իւր բոլոր թիկնապահներին, մահու սպառնալիք կարդալով նրանց, եթէ կյանդգնէին ճշմարտութիւնը ծածկել: Բայց և այնպէս նրանցից ոչ ոքին յանցաւոր չգտաւ: Այն ժամանակ Ջահը պահանջեց Ամիր-գիւնէից, իր-

րև երկրի գլխաւոր կառավարչից՝ քսան և չորս ժամուայ ընթացքում գտնել յանցաւորին:

Խանի դրուժիւնը ծանր էր: Նա համոզուած էր որ այդ սպանութիւնը կատարել են հայերը. բայց թէ ովքեր իսկապէս. չէր կարողանում գուշակել: Վերադառնալով տուն, նա պատրաստուում էր հրաւիրել հայոց գլխաւոր-ներին, որպէս զի նրանցից ճշմարտութիւնը իմանայ: Երբ նրան յայտնեցին թէ՛ մի հայունհի կամենում է տեսնել իրեն:՝

—Թոյլ տուէք գայ, հրամայեց խանը: Եւ նրան ներկայացաւ Վարդիթեր տիրունհին, ձեռքին բռնած շորերի մի կապոց, որը և դրաւ խանի առաջ:

—Ո՞վ ես դու, և ի՞նչ է այս. հարցրեց խանը անփոյթ եղանակով:

—Ես Անդրէաս երէցի կինն եմ և Չահուլս բէկի սպանողը, շէջաց տիրունհին:

—Ինչպէս... դու. անկարելի է, բացականչեց խանը. աչքերը յառելով այրիի վրայ:

Վերջինս նայեց իւր շուրջը և տեսնելով որ սենեակում իրենցից զատ ոչ որ չկայ, բարձր ու հաստատուն ձայնով ասաց.

—Այո, խան, ես սպանեցի այն հրէշին, և ահա ապացոյցը:

Այս ասելով Վարդիթերը՝ բացաւ կապոցը և ցոյց տալով խանին բէկի կողմից իրեն դրկուած հագուստը, կամարը և արիւնոտ դաշոյնը, սկսաւ մի առ մի պատմել եղելութիւնը:

Խանը ոչ միայն չբարկացաւ այրիի անկեղծ խոստովանութիւնը լսելով, այլև հիացաւ նրա քաջութեան վրայ և գովեց իբրև ամուսնասէր կնոջ:

—Դու մի բարի գործ ես կատարել, ասաց նա, որովհետև չարերին պատժելը նոյնպէս բարիք է: Բայց

լինչն, աղջիկս, դու եկար քեզ մատնելու: Ձէ որ ճշմարտութիւնն իմանալուց յետ ես չեմ կարող ծածկել այն իմ արքայից:

— Ես գիտէի որ իմ գործած սպանութեան համար հալածանք պիտի յարուցանէր շահը իմ ազգակիցների դէմ. այդ պատճառով եկայ ճշմարտութիւնը յայտնելու, որպէս զի պատիժը կրեմ միայն ես: Եթէ իմ հոգեւոյս ամուսինը չգործած յանցանքը իւր վրայ առաւ՝ շատերի փոխարէն մեռնելու համար, ինչպէս կարող եմ ես չհետևել նրան և թոյլ տալ որ անմեղները պատժուին իմ փոխարէն:

— Դու մի աղնիւ ու արդար կ'ին ես. դու չես սպանել Ջահուդիսին, այլ Աստուած քո ձեռքով պատժել է նրան... դու ուրեմն պիտի ապրես. ես կաշխատեմ ազատել քեզ:

— Կեանքը այսուհետև արժէք չունի ինձ համար. ասաց տիրուհին:

— Ընդհակառակն, աղջիկս նա սոյժմ կըաղցրանայ, որովհետև ամուսնուդ արեան վրէժը լուծեցիր: Հեռացիր այստեղից և թագնուիր: Ես քո մասին կխօսեմ շահի հետ:

— Իմ հաշիւը, խան, ես վերջացրել եմ աշխարհի հետ. մի նեղացնիր քեզ իմ պատճառով:

— 2է, աղջիկս, դու դեռ պարտք ունիս կատարելու, դու պիտի ապրես քո ամուսնու ծնողներին ծառայելու համար:

Խանի վերջին խօսքը կարծես սթափեցրեց մանկամարդ այրիին. նա յիշեց զառամեալ սկեսուրին ու սկեսրայրին և կեանքը, ասես թէ, յարգելի դարձաւ իւր աչքում. — Շնորհ արդար հոգին կնայէ երկնից և կհրճուի տեսնելով՝ որ ես ապրում եմ իւր խեղճ ծնողներին ծառայելու համար...» մտածեց Վարդիթերը այդ բոլորն և համոզուեցաւ թէ, արդարև պարտաւոր է դեռ ապրել:

— Միայն իմ այդ պարտքը կատարելու համար կը կամենամ որ դու աղատես ինձ, խան, ասաց տիրուհին։

— Կաղատեմ. զնա և իմ կողմից ասա խօջայ-Անձրևի կնոջը որ քեզ տանէ Յղնայ և մի առ ժամանակ պատսպարէ իւր տանը։ Կարող է պատահել որ շահը պտրէ քեզ. բայց ես չեմ ցանկանում որ նրա խուզարկուները գտնեն քեզ այստեղ։

Վարդիթերը զգացուած շնորհակալութիւն արաւ խանին և դուրս գնաց։ Իսկ վերջինս շտապեց ճահաբասի մօտ։

— Մարդասպանը գտի, տէր իմ, ասաց Ամիրզինէն, գլուխ տալով թագաւորին։

— Հայերից մինն է, այնպէս չէ, հարցրեց թագաւորը շտապով։

— Հայուհիներից մինը, տէր իմ, յարեց խանը։

— Հայուհիներից մինը, այդ անկարելի է, բացականչեց շահը։

— Այո, տէր իմ, այն էլ խիստ մանկամարդ հայուհիներից...

— Մանկամարդ... պատմիր, պատմիր. այդ շատ հետաքրքրական է։

Եւ Ամիրզինէն սկսաւ մի առ մի պատմել թագաւորին Վարդիթեր տիրուհուց լսածները։

— Վաղ առաւօտ, ուրեմն, կախեցէք միմեանս կախողանից այդ յանդուգն կնոջը, ասաց թագաւորը։

— Ոչ տէր իմ, նա պիտի ապրի. ես այդ խոստացայ նրան. ասաց Ամիրզինէն։

— Խան, դու հիւանդ չես. գայրացած և զարմացած հարցրեց թագաւորը։

— Կամենում ես ասել թէ՛ գուցէ խելագարուել եմ ծերութեանս օրերում։

—Հապա ի՜նչ պատասխան է այդ, որ դու տալիս ես ինձ:

—Ես, տէր իմ. խոստացայ այն կնոջը սպրեցնել, յուսալով քո մեծանձնութեան վրայ: Բացի այդ, ես թանգ եմ գնահատում քո հանգստութիւնը, ուստի կամենում եմ որ դու արքայական ներողամտութեամբ վախճան գնես այն անարգանքներին, որ մեր կողմից հասնում է այս տիրասէր ժողովրդին: Որքան էլ մենք նրանց չնչին արարածների համարենք, այսուամենայնիւ, պիտի խոստովանենք, որ նրանք էլ մեղ նման զգայուն մարդիկ են. նրանք էլ մսից ու արիւնից են կազմուած և մեղ պէս էլ ունին պատույ զգացում: Մրջիւնները որքան էլ փոքր են ու չնչին, այսուամենայնիւ, կարող են տապալել կազամախը, եթէ շարունակ նրա արմատը փորեն...: Դու առ. ոչինչ գրեցիր սկզբում իմ զգուշացումները. բայց ահա դէպքը ինքն է վկայում թէ՛ ես իրաւունք ունէի զգուշացնելու: Եթէ մի տկար հայուհի կարողանում է յաղթանդամ Ջահուխին ոչնչացնել, ապա շատ զօրաւոր հայեր կարող են ուրիշ շատ բաներ անել: Չպէտքէ ուրեմն մենք նրանց համբերութիւնը սպառենք: Ժողովրդի յուսահատութիւնից առաջանում է հեղեղ, որ տապալում է ամենազօրաւոր ամբարտաւաններն անգամ...:

Այս եղանակով երկար խօսելով՝ խանը վերջապէս, համոզեց շահին՝ ոչ միայն ներել մանկամարդ տիրուհուն այլ և հրաման տալ ամփոփել նահատակի մարմինը, որպէս զի ժողովրդի յուզումը դադարի:

—Ինչ վերաբերում է Ջահուխի սպանութեան, թող ամենքն իմանան թէ այդ բանն արել է քո թիկնապահներից մինը, որը և, իբր թէ, փախել է արդէն. ասաց խանը շահին,—որովհետեւ ամօթ է հուշակել թէ՛ այդ հաստամարմին պարսիկը սպանուել է մի մանկամարդ հայուհուց:

Թագաւորը բանաւոր գտաւ նախարարի խորհուրդը
և հրամայեց դադարեցնել սկսուած բնութիւնը:

Երբ նահատակի մարմինն ամփոփելու հրամանը յայ-
տարարուեց, հայերը լցուեցան ուրախութեամբ: Ագու-
լիսն ու Դաշտը նորէն իրար անցան և ժողովուրդը գուն-
դագունդ դիմաւորեց սուրբի մարմնին, որը Սիսականի
բաղմախումբ հոգևորականութիւնը, զարդարուն դազաղի
մէջ բերում էր դէպի բաղաբ:

Նահատակի մարմինը, որ ձիւնով ծածկուած լինե-
լուն պատճառով մնացել էր անապական, օծեցին անու-
շահոտ իւղերով և դրին Խցաձորի սուրբ Յովհաննէս ե-
կեղեցում: Մի քանի օր շարունակ թէ՛ Ագուլիսից ու
Դաշտից և թէ՛ Սիսականի հեռաւոր կողմերից գունդա-
գունդ գալիս էր բաղմամբով ժողովուրդ՝ նահատակ երէ-
ցի նշխարներն համբուրելու: Եւ այդ բոլոր ժամանակ
մատուցւում էր հանդիսաւոր պատարագ և զինուում էին
զոհեր:

Որոշուած օրը փառահեղ հանդիսաւորութեամբ ամ-
փոփեցին անդուգական երէցի նշխարները ս. Յով-
հաննէս եկեղեցու ս. Ստեփաննոս կոչուած խորանի
տակ, ձախակողմեան աւանդատանը: Եւ սուրբ շիրիմը ծած-

1) Արժան էր և իրաւ, որ հին Ագուլեցւոց գէթ այժ-
մեան սերունդը հոգար վայելուչ մի յուշարձան կանգնեցնել
այդ իսկական հայրենասէր նահատակի վրայ, որի շիրիմը,
այսօր իսկ, ծածկում է նոյն անշուք տապանը՝ չունենալով
իւր վրայ ոչ երէցի անունը ոչ կառարման թուականը:

Թէպէտ և հայ ժողովուրդը անմահ հովուի նահա-
տակութեան օրից մինչև այսօր արժանաւոր յարգանք է մա-
տուցել նրա դամբանին և պիտի մատուցանէ երկար, պյ-
սուամենայնիւ, պատշաճ իսկ է ծածկել այդ սուրբ գերեզ-

կեցին մի պարզ տապանաքարով, որի վրայ չփորագրուեցան ոչ ներքող, ոչ յիշելիք և ոչ իսկ սուրբի անունը, այլ միայն զոյգ խաչազարդ, իբրև նշան անզուգական անձնուիրութեան....¹⁾

Մ Ո Ւ Ր Ա Յ Ա Ն

մանը վայելազարդ մարմարեղենով և վրան բանդակել այս օրինակ մի տապանագիր.

«Հայրենասէր Նահատակ

Անդրէաս Երէց.

Կառարեալ յԱզոլիս

Յառաջնոյն Շահաբասայ

Դ 18-ն նոյեմբերի

1617 ամի».

ՀԵՂ.